

Институт за български език
„Проф. Любомир Андрейчин” –БАН

Магдалена Стефанова Абаджиева-Йорданова

**ПАВЛИКЯНСКАТА КНИЖНИНА ОТ XVIII ВЕК
В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК**

АВТОРЕФЕРАТ

за присъждане на образователната и научната степен „доктор”
по професионално направление 2.1 – Филология – Български език
(История на българския език)

Научен ръководител:
проф. д.ф.н. Марияна Цибранска

София 2017

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на заседание на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин”, БАН, на 30 юни 2017 г.

Дисертационният труд **„Павликянската книжнина в историята на българския език”** обхваща 274 страници и се състои от четири глави, библиография и приложение.

Състав на научното жури:

Проф. Елка Мирчева – председател

Проф. д.ф.н. Марияна Цибранска-Костова

Проф. Маргарет Димитрова

Проф. Андрей Бояджиев

Проф. Василка Алексова

СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИЯТА

I. Първа глава. Предмет, обект, цели и задачи на изследването.

1. Петър Ковачев Царски и неговото книжовно наследство: Съдържание на ръкопис НБКМ 778 от 1773 г.

1.1. Първа част на ръкопис № НБКМ 778

1.2. Втора част на ръкопис № НБКМ 778

1.3. Трета част на ръкопис № НБКМ 778

2. Павликианската книжнина в българската литературна история.

2.1. Периодизация на българската католическа литература. За определението „павликианска книжнина” в българската литературна история.

2.2. Католическата литература от втората половина на XVIII в. – пример за книжовен език на народна основа.

2.2.1. Фонетика и правопис

2.2.2. Морфологични и лексикални особености

3. Католическата пропаганда на Балканите XVI-XVII в.

4. Павликианство. Етимология на името „павликяни”.

5. Предпоставки за възникването на католическата литература на новобългарски език.

II. Втора глава. Фонетични и правописни особености на ръкопис НБКМ 778

1. Общи езикови въпроси

1.1. Илиризъм и илирийски език.

1.1.1. Илиризъм.

1.1.2. Илирийски език

1.2. Хърватският език до началото на XIX в.

1.3. Защо латиница, а не кирилица?

1.3.1. Чипровска книжовна школа.

1.3.2. Илирийските колежи в Италия.

1.3.3. Чипровското училище.

2. Фонетично-правописни особености на ръкопис № 778 на Петър Ковачев Царски

2.1. Италианско правописно влияние.

2.2. Хърватско правописно влияние

2.3. Спонтанни фонетични промени

2.3.1. Наследници на етимологическите носови и ерови гласни

2.3.2. Рефлекс на ятовата гласна.

2.4. Комбинаторни фонетични промени

2.4.1. Йотация

2.4.2. Депалатализация (затвърдяване)

2.4.3. Въмъкване на протетична йота

2.4.4. Асимилация по беззвучност.

2.4.5. Редукция.

2.4.6. Дисимилация.

2.4.7. Фонемни преходи.

2.5. Фонетични явления с оглед на характеристиките на павликианския говор.

2.6. Графемите ѓ и ѣ.

III. Трета глава. Характеристика на лексиката

1. Италианска лексика.
 - 1.1. Терминологични въпроси.
 - 1.2. Примери за италианизми
2. Хърватизми
 - 2.1. Общи въпроси
 - 2.2. Примери за хърватизми
3. Османизми

IV. Четвърта глава. Изводи и приноси.

V. Приложение: наборен текст на втората част на ръкопис НБКМ 778.

ПЪРВА ГЛАВА. Предмет, обект, цели и задачи на изследването

Основна цел на изследването

Основната цел е да проучи и да систематизира най-важните езикови особености на т.нар павликянска книжнина, както и да ги разгледа с оглед на тяхното място и роля в историческото развитие на българския език. Тъй като този дял от българската литература е пряко свързан с активната пропаганда на римокатолическата църква в българските земи след XVII в., са разгледани предпоставките от историческа гледна точка, които довеждат до възникването на литературата на българите католици като пресечна точка на различни културни влияния.

Обект на изследването

Обект е ръкопис НБКМ 778 от 1773 г. на Петър Царски, написан на новобългарски език с латински букви. Той се състои от три части в общ обем 286 стр. От 1 до 52 стр. са представени последователно християнски поучения към католиците, молитви и песни. От 52 до 253 стр., разделен на 49 глави, е поместен разказ за живота на Исус Христос. Последната, трета част на сборника на Петър Царски, представлява католически календар с неподвижните и подвижни празници.

Предмет

Предмет на настоящото изследване е да се установи мястото на ръкопис НБКМ 778 в развоя на българския език.

Методика

Методът комбинира анализ на диахронните изменения, регистрирани в проучвания текст, с разглеждане на синхронната лингвистична ситуация, отразена в него – от фонетичните и морфологични особености през диалектните черти до проявите на междуезикова интерференция. При описанието на правописната система е приложен графолингвистичният анализ. В раздела за лексиката подходът е от гледна точка на етимологията и семантиката. Използван е също така методът на историческия анализ, като е разгледана в културно отношение епохата, в която се създава литературата на българите католици. Тази многоаспектност позволява изграждането на една систематична

картина на формирането на книжовния език на народна основа в литературата на българите католици от XVIII в.

Задачи

За осъществяването на целите на работата са поставени следните **задачи**:

- набор на текста в електронен вид и разчитане с индексална текстообработваща програма;
- езикова характеристика на писмения паметник според най-важните негови графико-фонетични, морфологични и лекикални особености.

Мотивация

Изборът на ръкописа, обект на настоящата работа, се определя най-вече от факта, че той е най-ранно датираният и достигнал до нас образец както от т. нар. павликянска книжнина, така и от творчеството на Петър Царски. Това, от своя страна, дава възможност за съпоставка с по-късните произведения, принадлежащи към този дял от българската литература. На второ място, съществен аргумент е съдържанието, което в голямата си част представлява преразказ на Евангелието. Това е основна книга на Светото писание, чийто превод още на старобългарски участва в създаването на норми на книжовния български език и отразява чуждите влияния върху него. Това е универсален текст – еталон за християнската литература. В някои слова в новобългарските дамаскини също има вставки от евангелски цитати, които са предадени като свободен преразказ (Мичева 2015). Публикуването на цялото съдържание на сборника на Петър Царски ще даде възможност за съпоставки с текстове от новобългарските дамаскини, представляващи преразказани евангелски цитати, което със сигурност ще обогати и допълни знанията ни за развитието на българския език през XVIII в.

1. Петър Ковачев Царски и неговото книжовно наследство. Съдържание на ръкопис НБКМ 778 от 1773 г.

За Петър Царски се знае твърде малко. Предполага се, че той е роден между 1745 – 1746 г. (Старобългарска литература 2003: 361). От заглавната страница на единия от неговите сборници, а именно 1423 НБКМ от 1793 г., се разбира, че книжовникът е живял 49 години и е починал на 24. 02. 1795 г. Противоречива остава информацията за неговото рождено място. Най-рано данни за Петър Царски предоставя Г. Гиев в рубриката „Кратки биографии на свещениците българи, родени в Пловдивската епархия, от покръстването на

павликяните до днес”, публикувана в Календар „Св. св. Кирил и Методи” от 1937 г. Оттам става ясно, че книжовникът е роден някъде около Пловдив, но не е дадено точното място. Посочва се, че завършва своето образование в Рим. След завръщането си в родината е апостолически викарий на пловдивската епархия, а от 1794 г. до смъртта си живее и служи в с. Миромир, бившето Давуджово, сега квартал на гр. Хисаря (Гиев 1937: 107). Доскоро в науката бяха известни четири негови ръкописа: НБКМ 778 от 1773 г., НБКМ 779 от 1780 г., НБКМ 1423 от 1793 г. Четвъртият по последна информация се намира в Рим и е от 1779 г. (Старобългарска литература 2003: 361), но към настоящия момент неговото местоположение е неизвестно (Красимир Станчев – устна информация¹). Само преди няколко месеца в сбирката на Румънската академия на науките беше идентифициран и оповестен нов за науката ръкопис на Петър Царски, изключително близък по съдържание с НБКМ 779, което открива много нови възможности за бъдещи проучвания.

2. Павликянската книжнина в българската литературна история

2.1. Периодизация на българската католическа литература. За определението „павликянска книжнина” в българската литературна история

Българската католическа литература е отделен дял от българската литература, свързан с Контрареформацията и активното разпространяване на католицизма по българските земи през XVII в. Това определение в изследванията често се използва заедно с друго, а именно: „литература на българите католици”, а между двата термина не се прави разграничение. В своята работа аз възприемам термина „литература на българите католици”, споделяйки мнението на Л. Илиева, че названието „католическа литература/книжнина” не е съвсем точно и създава предпоставки за грешно тълкуване (Илиева 2011: 12).

Като отделен дял в рамките на литературата на българите католици редица изследователи обособяват т. нар. павликянска книжнина, която се създава след втората половина на XVIII в. Самото название „павликянска книжнина” е въведено от Любомир Милетич. Той е първият, който изследва и подробно описва бита и обичаите на българските павликяни (Милетич 1903). Л. Милетич посвещава отделна глава на

¹ Тук специално искам да благодаря на проф. Красимир Станчев за помощта по време на специализацията ми в Рим в периода март – май 2014 г.

павликянската книжнина, с което всъщност утвърждава употребата на този термин, дава много добра основа за бъдещи изследвания по темата и най-вече включва тези произведения в хода на българското литературно развитие.

Критериите, които отделните изследователи използват, за да обособят в самостоятелен дял произведенията на българските католически книжовници след втората половина на XVIII в., коренно се различават. Под „павликянска книжнина” в българската литературна история се разбира:

1. произведения на български католически книжовници, писани на павликянско наречие или на народен език;
2. произведения на български католически книжовници от павликянски произход;
3. литературни творби, възникнали и разпространяващи се най-вече в павликянските села в Пловдивско.

Трябва да бъде преодоляно схващането, че тези произведения се разпространяват само в пределите на пловдивските павликянски села, както пише в Енциклопедичния речник на старобългарската литература: „от 1776 г. Павел Дуванлията е Никополски епископ, но литературната му дейност е свързана само с Пловдивско” (Старобългарска литература 2003: 244). Л. Милетич още през 1905 г. обнародва документи, с които доказва, че Павел Гайдаджийски Дуванлията продължава да пише черковни песни и след оттеглянето си в Букурещ, които са били изпращани на павликяните в Никополско (Милетич 1905: 23).

Грешно е също така мнението, че към т. нар. павликянска книжнина принадлежат единствено автори българи от павликянски произход или родом от павликянските пловдивски села. След 30-те год. на XIX в. такъв тип произведения създава о. Едуардо от Торино, когото Кр. Станчев определя като „водещ павликянски книжовник” (Станчев 1995: 170).

Като най-важна отличителна черта наистина изпъква народният език, на който през XVIII в. Петър Царски и Павел Гайдаджийски Дуванлията създават своите произведения, с които поставят началото на различна по тип книжовна дейност, продължила своето развитие и през XIX в. Важно е да се каже, че именно в областта на езика са най-съществените различия между литературата на българите католици от XVII и XVIII в. Затова според мен се утвърждава и названието „павликянска книжнина”, а именно, за да

се подчертае народната основа на тези произведения, за които се смята, че носят характерните черти на павликянския говор. Би било уместно и може би по-точно, ако те се обединят под названието „католическа литература на новобългарски език”, тъй като „павликянска книжнина” създава предпоставки за противоречиви тълкувания.

2.2. Католическата литература от втората половина на XVIII в. – пример за книжовен език на народна основа

Терминът „книжовен език на народна основа” (КЕНО), наложил се за означаване на езика на новобългарските дамаскини, е „приложим и към други езикови формации от същия период, които представляват самостоятелни писмени системи, използват характерните за народните говори особености и отразяват тенденцията към демократизация на българския книжовен език” (Абаджиева 2014 - 2: 71). В защита на тази теза по-долу са изброени характерните черти от ръкопис НБКМ 778 на Петър Ковачев, даващи основание езикът на литературата на българите католици от XVIII в. да бъде определен като КЕНО.

2.2.1. Фонетика и правопис.

2.2.1.1. Новобългарският характер на езика проличава в застъпника на старобългарската голяма носовка, която в сборника се предава с „a”², а не с църковнославянското „y”, например: *da ne porimnuasc na ciuscd a maka, i stoka; smislenie od maka Issukrastova; i tokoja pobara i sas tvojata prisveta raka; Sin Boxi Issukras fanaja za rakata, i rece; amase smilovasce bile’ mlogo patti od poganete; i po’ pattet ghi popita; deto sctat da badat na nebe; emi scteha da badat blagati* (курсив мой).

Като изключение от последователно прокараното правописно правило, „мъдър“ и „мъдри“ се срещат като „mudar“, „mudri“, но тук според мен не наблюдаваме църковнославянизъм, тъй като тази особеност се среща и в западните български говори, от които в ръкописа се откриват и други характерни черти, напр. ятов преглас *ý>e* (*slep, lep, zapovedam, vera, beha* и др.), окончание *-e* при мч. ч. на имена от мъжки род (*kristiane, rodnine, duscmane, apostole, priatele, anghela* и др.), твърди глаголни окончания за 1 л. ед. и 3 л. мн. ч. сегашно време (*mola, molat, zakolat, teghlat, farlat, razdelat, pomislat, hoda, hodat* и

² В правописната система на книжовника не съществува специален знак за означаване на звука „ъ”.

др.), представка „у“ вместо „в“ и предлог „у“ (kato uleze u Ierusalem, i traghna da ide tei u gradat и др.).

2.2.1.2. При съчетанията *ър, ъл/ръ, ль* също не личи църковнославянско правописно влияние. В сборника намираме *martav, martavezat, parvi, prast, balgarski, kras, darvo, smartni*.

2.2.1.3. По отношение на правописа, както вече беше казано, се наблюдава последователност. Графичните средства, които Петър Царски използва за предаването на българската реч с латиница, ще бъдат разгледани подробно на друго място.

2.2.2. Морфологични и лексикални особености

2.2.2.1. В областта на морфологията народната основа проличава в липсата на падежни окончания. Привеждам една малка част от текста, за да се добие по-добра представа:

Imasce adet Sveti Iosef jednasc na godinata daide sas Blax: Dev: Maria na Ierusalem da pravat velikden, i zavadeha Issukrasta. I zascto' tozi golem prasn timerajesce sedem dni, knixiovnite imaha adet, da prikazovat kata den na halkat, i prikazovanetoim besce, deto beha rekli Sveti Prorozi na Sveta kniga. Namerise jednasc i Blaxena Deviza Maria sas Issukrasta da sluscia kogase prikazovasce, i kato ciu' onezi dumi od Isaia Prorok, deto dumat, ci jedna' devoika scetesce da zacine, i da porodi jedin Sin, deto scetesce damue' Imeto Emanuel, zaradvase tvarde na serzetosi, zere' videsce, ci ta' besce тази devoika tolkos zafalena, i ci makar da besce devoika, besce i Maika Boxia.

2.2.2.2. Замяна на инфинитива с да конструкции:

moxe da iskaxi; iska da ucci, iska da stori, iskam da dam, dotrebova da slezat, sceteha da ulezat, trebe da znaj, и др.

2.2.2.3. Употреба на новобългарски окончания по трето спрежение за сегашно време:

verovam, nadevam, milovam, kazovam, posnavam, poklonevam, poklonevam, zaruvam и др.

2.2.2.4. Редовна е употребата на членуваните форми при имената: *koisise dostojal da zaradvasc svetat ako ne sas occi od teloto, barem sas occi od verata teise vikasce stopanat na Sveta Elisabetta daimse makni tei grehat и др.*

2.2.2.5. Аналитично изразяване на степените за сравнение на прилагателните и наречията с частиците по- и най-:

Hortuvaim pak od jedin lep *po* ' hubav, *po* ' sladak, i *po* ' lezetlia od onzi, deto tia trasseha; Sin Boxi Issukras dumasce tei dase vidi *po* ' hubeve' kolko besce golema verata na тази xena'; Prikazase pak jedin svedascti oblak, i od negose ciu' jedin glas od Oza Boga, deto rece: tozie' *nai* draghiet moi Sin, detosamgo as aressal, nego slusciaite.

2.2.2.6. Личното местоимения за 3. л., ед. ч., м.р. е *той* (toi), а не он: toi besce Vladica, toi besce odredil da umre', toi da stani zar, toi besce jedin golem grescnik, toi sedesce na tarpezata, toi ghi popita drugo. В текста не се среща личното местоимение за ж.р. *тя*.

2.2.2.7. Аналитично изразяване на бъдеще време със спрегната форма на спомагателния глагол *ща* + *да* + *сегаашно време на спрегаемия глагол*: sctesc dase kaxisc, scte da dode da sadi, sctat da imat, sctat da padnat, sctat dase hranat, sctat da xiveat, sctat da badat, scta' date stora, scte da rece, scte da dode и др.

2.2.2.8. Съюзните думи и наречия с народен произход са редовно срещани в ръкописа на Петър Царски. Ето някои примери от текста:

Дето (*deto*): i sas mlogo salzi, detomu teceha od occite od rados; i tova sctesce da bade jedin ostar nox, deto sctesce da mine'sarzeto na Blaxena D: M.

Що (*scto*): Issukras oscte' na parviet ces sctose' zace'; scto rece тази дума, osahat muse otvoriha uscite.

Зере (*zere*): da uidissa na koitogo zapitovasce, zere' povice na tezi zapovedi prigrescevat mladite; Ti nedeise grixi zarad tova', zere' тази rabota se stoji na Duha Svetoga.

Санки (*sanki*): pissanoe' na Sveta Kniga dane ispitovasc Gospodina Boga tvoja: sanki nedeisi ti trassi zloto; ci toi besce Messiat, sanki onzi, deto sickiet svet cekasce da dode.

Чунки (*ciunki*): ama ciunki nemasce habar nicakav od тази rabota; ama ciunki as ni vida dai takav ni davami rimskata zakon dago sada.

2.2.2.9. Въпросителното местоимение *кои* (кои) служи и като относително местоимение, тази черта е изключително характерна за народните говори: zatova' imasce na Cafarnao jedin Iuzbascia, *кои* makar da besce poganin besce jako dobar; *кои* napusnovasce xenatasi, i zemesce druga, toi tvarde grescesce; i *кои* moxe' da stori onova', moxe da stori i tova'.

2.2.2.10. В сборника се срещат имена на лица, образувани с характерния за народните говори суфикс *-лия*, който е от турски произход: *mertebelia*, *borclia*, *kareslia*, *akallia*, *kiimetlia*, *borclia* и др.

2.2.2.11. Използвани са познати още в старобългарски префикси, но в осъвременен вид:

Пре- от *прѣ-* – *preberesc*, *precisti*, *prebere*, *presmivat*, *prejali*, *preimat*, *presedat*, *precisti* и др.

Вас- от *въз-* – *vaside*, *vaskrasna*, *vaspren* и др.

2.2.2.12. Народната основа проличава и в използването на два суфикса за образуване на съществителни имена

- *ар* – *gospodar*;

- *джия* – *storigia*, *spassitegia*.

Народната основа на книжовния език на Петър Царски изпъква изключително в областта на лексиката. Богато представена е групата на османизмите, която е разгледана подробно в трета глава. На много места проличават старанието и стремежът текстът да бъде по-разбираем и достъпен. Не са единици случаите, в които книжовни думи се обясняват с диалектизми и турцизми. Посочените примери от текстовете ясно показват, че католическата литература от втората половина на XVIII в. се доближава много до езика на новобългарските дамаскини и отразява характерните особености на книжовния език на народна основа като тип писмена система, разпространявана по българските земи в периода XVII–XIX в.

От направения преглед става ясно, че произведенията, които създават българските католически книжовници през XVIII в., притежават характеристики, които налагат тяхното обособяване в отделен дял. Във връзка с това в първа глава са анализирани също така предпоставките, които довеждат до възникването на този вид литература. Дадени са отговори на следните въпроси:

1. Защо се появява необходимост от литература, насочена към бившите павликяни, точно през втората половина на XVIII в., когато на практика това население отдавна е приело католицизма?
2. Защо това не се случва в предходния период (XVII в.), когато павликяните активно се покръстват и влизат в редиците на римокатолическата църква?

3. Защо католическата литература на новобългарски език възниква и се разпространява в околностите на Пловдив в средата на XVIII в. при положение, че дори в католическия център Чипровци през XVII в. има павликяни.

Разгледана е накратко католическата пропаганда на Балканите, и най-вече на територията на българските земи, която е пряко свързана със съдбата на българските павликяни. Направен е преглед на различните теории за това откъде произлиза наименованието „павликяни”.

II. ВТОРА ГЛАВА. Фонетични и правописни особености на ръкопис НБКМ 778

Във втората глава на дисертацията са разгледани фонетичните и правописните особености на ръкопис НБКМ 778 на Петър Царски. Като отделна подточка към нея е обърнато внимание на някои общи езикови въпроси, като съществено място е отделено на проблема за илирийския език и по точно на това какво се разбира под илирийски език в епохата, в която се създава литературата на българите католици, и до каква степен и дали изобщо идиолектът на Петър Царски според характеристиките, които притежава, може да бъде причислен към него. В българската литературна и езиковедска наука се е наложило най-вече мнението, че т. нар. илирийски език е смесица между български и хърватски. От богатата документация обаче и писмата, които българите католици пишат до Рим през XVII в., става ясно, че те употребяват това понятие като синоним на „славянски литургически език”, под който разбират престижен, приет от папата и Рим книжовен модел. В тази част на дисертацията са цитирани редица документи, които доказват точно тази теза. Направен е изводът, че до голяма степен южнославянският книжовен модел, за който се казва, че е илирийски, и който прониква в българската езикова територия чрез посредничеството на хърватската книжнина през XVII в. и като резултат от католическата пропаганда, се осъзнава от самото българско население като чужд и притежаващ характеристики, които не са свойствени на българския език. Накратко е разгледано развитието на хърватския език до XIX в., от което става ясно, че през XVIII в. в хърватската книжнина не съществува единна графична система, т.е. не може да се говори и за илирийска такава.

В отделна подточка към втората глава на дисертацията се изяснява въпросът защо се налага именно латинската графика в литературата на българите католици през XVIII в., при положение, че за целите на пропагандата сред павликяните католическите мисионери са си служили с книги, писани както на кирилица, така и на латиница, и са използвали „ръкописни български евангелия и апостоли” (Пенев 1930: 213). Направен е изводът, че основна причина за това е фактът, че латиницата е графика, характерна за западната римокатолическа църква, в противовес на кирилицата, типична за православното население. Латиницата се налага и по линия на образованието, тъй като голяма част от българите католици през XVII в. учат в илирийските колежи в Италия. Освен това с идването на босненските францисканци през 1595 г. на българска земя бъдещият софийски епископ Петър Солинат поставя началото на учебното дело в Чипровци (Документи 1993: 11). Училището там се основава през 1635 г. Помещава се във францисканския манастир (Телбизов 1989: 56) и просъществува през целия XVII в. (Документи 1993: 275). В него се учат деца, които вече са завършили началното училище (Петканова 1997: 549). Преподава се на латински и т. нар. илирийски. Изучава се философия, логика, теология. Освен това там се използват същите учебници, по които се учи и в босненските францискански училища (Милетич 1894: 77). Голяма част от помагалата са печатани в Италия (Телбизов 1989: 56). Може да се обобщи, че латиницата се възприема от българите католици най-вече поради тяхната конфесионална принадлежност към римокатолическия свят, в който преобладаващо се използва именно тази графична система. Влиянието на хърватския и италианския език, което се осъществява чрез полученото образование в хърватските колежи в Италия, разпространяването на литература на латиница, в частност хърватски учебници в Чипровското училище – всичко това са фактори, които налагат латиницата като писменост сред българите католици още в XVII в.

Фонетичните и правописни особености на ръкопис НБКМ 778 са обединени в отделна подточка към втора глава. В началото са представени буквените знаци и комбинации, които Петър Царски употребява, за да възпроизведе българските думи посредством латинската графика. Макар и служейки си с латиница, книжовникът изгражда стройна и опростена система за предаването на звуковете в българския език, като използва само следните 23 букви:

a, b, v, g, d, e, j, i, x, z, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, f, h, c.

В следващата таблица са представени буквените знаци и комбинации, които Петър Царски употребява, за да възпроизведе българските думи посредством латинската графика:

Българска азбука	Латинска азбука	Българска азбука	Латинска азбука
А, а	A, a	О, о	O, o
Б, б	B, b	П, п	P, p
В, в	V, v	Р, р	R, r
Г, г	G, g/Gh, gh	С, с	S, s
Д, д	D, d	Т, т	T, t
Е, е	E, e	У, у	U, u
/	Je/je	Ф, ф	F, f
Ж, ж	X, x	Х, х	H, h
З, з	Z, z	Ц, ц	C, c
И, и	I, i	Ч, ч	C, c
Й, й	J, j/I, i	Ш, ш	Sc, sc
К, к	K, k / C, c	Щ, щ	Sct, sct
Л, л	L, l	Ъ, ъ	A, a
М, м	M, m	Ь, ь	/
Н, н	N, n	Ю, ю	Iu, iu
			Ju, ju
		Я, я	Ja/ja

В правописната система на Петър Царски се открива силно влияние от страна на италианския правопис. То се наблюдава в следните буквени комбинации: *c* за означаване на *к*, *cia* - за *ча*, *cio* – за *чо*, *ciu* – за *чу*, *scia* – за *ша*, *scio* – за *шо*, *sciu* – за *шу*, *gia* - за *джа*, *gh* – за *г* пред предни гласни, *gli* за меко *л*, *gn* за меко *н*. В тази част на дисертацията са приведени многобройни примери от текста.

Хърватско (илирийско) правописно влияние се открива единствено в предаването на звука [ж] посредством графемата х. Н. Иванова установява същата правописна особеност при Петър Богдан и я определя като утвърдена в южнохърватската практика (Иванова 1894: 45). В ръкописа на П. Ковачев се срещат редовно изписани: хена, darxeha, boxiata, xivei, darxi, kaxi, sluxba, ispaхdesce, blaxeno, uxivevat и др.

Наследници на етимологическите носови и ерови гласни

Ако се приеме за вярно твърдението, че езикът на католическата книжнина от втората половина на XVIII в. притежава характерните особености на южния павликянски говор, то в сборника на Петър Царски застъпниците на старобългарските носови и ерови гласни ѿ, ѡ, ѣ, Ѥ под ударение трябва да съвпадат в задна ерова гласна Ѣ. Важно е да се каже, че така е не само в южния, но и в северния павликянски говор (Неделчев 1994: 57 – 62; Стойков 1994: 137). Милетич пише, че „не са могли първите основатели на народната павликянска книжнина точно да предадат на писмо всички главни фонетични свойщини на народния павликянски говор” и „като нямало знак за звука Ѣ, който и в павликянското наречие се чува под ударение доста тъмно, писали са а” (Милетич 1903: 229). Така почти без изключения в сборника на Петър Царски застъпникът на ж е а, но заради латинската графика, която книжовникът използва, и липсата на графема за звука Ѣ, не може да се установи с точност неговият гласеж. Но все пак изборът на графема заместител не е без значение, защото показва, че този застъпник е образувал опозиционна двойка именно с а, а не с о. Рефлексът на малката носовка навсякъде е е. Направен е изводът, че при застъпниците на голямата и малката носовка в ръкописа на Петър Царски не се наблюдават отклонения от характерния за българския език развой в съответния исторически период.

По отношение на застъпниците на старите ерови гласни се наблюдават следните примери:

Ѣ>е

- в коренни срички – den, cestitto;
- в суфикс -ен: blagosloven, okrunen, uranen, bolen, beden, palen, posveten, dlaxen, laxioven, storen, knixioven, raspren, zatvoren, zabraven, udaven, ispratzen, zasramen, odsaden, udaven, oblecen, natvaren, и др.

ъ>а

- в коренни срички: *laxia, vanka, tamno, tamninite, tamnini, tamniza* и др.

- в суфикс – ък: *sladak, petak, natatak* и др.

- в членната форма за мъжки род: *Duha, svetat, konakat, krastat, vetarat, diavlat, jemisciat, garbat, grehat* и др.

Ситуацията при двата ера е идентична с тази при носовките. Споменах, че поради липса на специална графема за означаване на звука ъ, той се предава в ръкописа на Петър Царски с *a*, което прави невъзможно установяването на точния гласеж на застъпника на големия ер. Малкият ер навсякъде е преминал в *e* без изключения. И тук, както и при носовките, рефлексите на двата ера не съвпадат в тъмна ерова гласна, което е отново отклонение от очакваното влияние от страна на павликянския говор.

Рефлекс на ятовата гласна

Разглеждайки отделни образци на българската католическа литература от XVII в., Н. Иванова (Иванова 1984; Иванова 1985) установява влияние от страна на сърбо-хърватския език в начина на предаване на старата ятова гласна. В тази част от дисертацията при рефлекса на ятовата гласна е направена съпоставка с произведението „*Meditationes S. Bonaventurae*” на Петър Богдан Бакшев – образец на литературата на българите католици от XVII в., където са отразени и трите рефлекса на ятовата гласна, които са характерни за хърватския език (Иванова 1999б: 104): : *e (э), ѝе (или иѝе, ѝје) и и (i)*.

Прави впечатление, че в идиолекта на Петър Царски основен застъпник на старата ятова гласна е вокалът *e*, независимо от позицията на ударението и характера на следващата сричка. Не се среща йекавизъм, както при Петър Богдан Бакшев, а икавизъм (ѣ>i) се наблюдава само в префикса [пре], за който Н. Иванова отбелязва, че е честа особеност в по-старата дубровнишка литература (Иванова 1984: 52).

По рефлекса на старата ятова гласна идиолектът на Петър Царски може да се причисли както към северния, така и към южния павликянски говор, тъй като екавизмът е особеност и на двата (Неделчев 1994: 62), макар че спрямо диалектното деление на българския език те попадат на изток от ятовия изоглосен пояс.

На следващо място в дисертацията се представени комбинаторните фонетични промени, характерни за сборника на Петър Царски. Изведени са също така и фонетичните

явления с оглед на характеристиките на павликянския говор. Като съществена черта на този диалект изследователите посочват промяната $\text{è} > \text{ù}$ (Милетич 1903 : 5; Милетич 1910: 4). В ръкописа на Петър Царски обаче тази особеност не е отразена. Последователно се среща *e* под ударение (от стб. *-, е, ъ*), напр.:

- *è* от стб. *-*: *pogledai* (поглѐдай), *gleda* (глѐда), *gledane* (глѐдане), *govedata* (говѐдата), *govedoto* (говѐдото), *petak* (пѐтък), *xedni* (жѐдни), *xedin* (жѐдин), *cesto* (чѐсто), *pet* (пѐт) и др.
- *è* от стб. *â*: *deset* (дѐсет), *mene* (мѐне), *tebe* (тѐбе), *negovi* (нѐгови), *negova* (нѐгова), *perpel* (пѐпел), *veselo* (вѐсело), *selo* (сѐло), *cetir* (чѐтир), *sces* (шес (т) и др.
- *è* от стб. *ÿ*: *den* (ден), *venez* (венѐц), *lesno* (лѐсно) и др.

В ръкописа на Петър Царски не е отразен и характерният за павликянския говор преход на ударено *o* в *y*: *mlogo*, *onzi*, *storiесе*, *apostole*, *stoka*, *posti*, *bolnizi*, *robje*, *molisc*, *sadoviscite*, *plod*, *utrobe*, *poces*, *tvojata* и др.

Графемите *ö* и *ü*.

Особен интерес представляват две графемии, които Петър Царски използва предимно в османизми. Това са знаците *ö* и *ü*. Посочени са примери от ръкописа, от които ясно се вижда, че *ü* се използва за означаването на *y* след предходна мека съгласна, а *ö* се употребява за *o* след мека съгласна, както и за йотувано *o* в началото на думата. Изключително интересен е фактът, че начините, по които Петър Царски изписва някои от турцизмите, съвпадат с тяхното графично състояние в съвременния турски език, напр.: *süreк*, *öfke*, *dozen*, *örnek*. Латинската азбука по хърватските земи е била основно под две влияния – в южните части под италианско, а в северните – под унгарско (Bratulić 2005 : 331). Именно в унгарския език се използват двете графемии *ö* и *ü* и това е най-вероятната причина за тяхното проникване в правописната система, която Петър Царски използва в ръкопис № 778.

В третата глава на дисертацията е представена лексиката, като са анализирани подробно османизмите, както и влиянията от италиански и хърватски. Направено е заключението, че италианското и хърватското лексикално влияние върху идиолекта на Петър Царски се открива предимно в сферата на християнската лексика, а като обяснение

е посочена обяснение в принадлежността на книжовника към римокатолическата църква, която предполага усвояването на типични за католиците лексеми за означаването на християнски понятия.

III. ТРЕТА ГЛАВА. Характеристика на лексиката

В ръкопис НБКМ 778 на Петър Царски се преплитат няколко различни езикови влияния - това са думи с италиански, хърватски и османски произход. Важно е обаче да се каже, че книжовникът ясно осъзнава, че е носител на българския език и че съставя текста си на него, като изтъква целта, поради която пише, а именно да предаде историята за живота на Иисус Христос „*od Talianski jezik na Balgarski*”. Българският лексикален пласт е основният, той е и най-богатият и присъства както с традиционната старобългарска лексика, така и с редица диалектни думи, характерни за народно-разговорната реч.

1. Италианска лексика

Най-вероятна остава тезата, че италианското влияние върху лексиката на ръкопис НБКМ 778 е директно, тъй като Петър Царски превежда, както самият той посочва, именно от този език, т.е. използван е италиански образец. От друга страна, от биографията на книжовника се знае, че той завършва своето образование в Италия, което също е предпоставка за проникването на италианизми в неговия идиолект.

Като заемки от италиански установявам само следните няколко лексеми:

Missa - от итал. *messa* (лат. *mīssa*). Значение: литургия (VEDLI). Честота на употреба: среща се общо 6 пъти в сборника, като първите 5 са в първата му част. Напр.:

*Da slusciasc **Missa** kata Nedelia, i drughi prasnizi zapovedni. Verovam da ima na sveta **Missa** u sveto pricistene Issukras kato Boogh, i kato Cilek.*

Domin - от итал. *Domine*, вокатив на лат. *domīnus*. Значение: свещеник (VEDLI). Честота на употреба: веднъж в първата част на сборника.

*I sedna na desna strana' od Oza Bogha, i od tam dohade na Sveta Missa u Sveta Konka kata koga' pravi Missa **Domin**, I na sadni den scte da dode da sadi sicki hora, da dade na dobrite Rai Nebeski, a na zlite pakal.*

Лексемата *domin* е посочена от М. Валчак-Миколайчакова като заемка от хърватски, което аз не приемам за вярно (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 113).

Martoria - от итал. martorio (martirio), лат. martyrium. Значение: мъченичество, мъчение, изтезание (VEDLI). Честота на употреба: 2 пъти – веднъж в първата и веднъж във втората част на сборника.

Recemu Issukras: dane ubiesc, dane prigrescisc bludno, dane kradesc, dane recesc kriva martoria, da pocitasc Basctasi, i Maikasi, i da milovasc drughite hora kato sebesi.

Sacramenti - от итал. Sacramento, лат. Sacramentum. Значение: тайнство (VEDLI). Честота на употреба – веднъж в първата част на сборника.

Da znai sedem sacramenti Issukrastovi.

Kalvario - от итал. Calvario (лат. Calvarium). Значение: Голгота (името на хълма, на който е бил разпънат Христос, калка от евр. Gylgalthā) (GDI). Честота на употреба: веднъж в първата част на сборника.

Sas tescka kras na ramo bi tovaren I sas golem zor na berdoto od kalvario bi zakaren.

Scenopegi, от лат. Scēnopēgia, гр. [σκηνοπηγία](#) – еврейския празник на шатрите:

Nablixiovasce pak na Cifuttete jedin Prasnik, detose vikasce scenopegi: i zatova' Issukras utide na Ierusalem, ama kato tebdil, i iska da mine' pres jedno' gradiscte

Piscina Басейн (VEDLI).

Kak Issukras uxive' jedna' Moma' desctere' na Basciat od haurata, detogo vikaha Iairo i izdravi jedna' xena', deto teghlesce majasil, otvori occite na dvamina slepzi, izdravi jedin bolen na jedin ghiol, detogo vikaha Piscina.

Съществителни собствени имена

Италианското лексикално влияние се забелязва особено при начина на предаване на съществителните собствени имена, които са транслитерирани спрямо италианското си произношение: Agostin, Bartolomeo, Bernardo, Betania, Betlem, Cafarnao, Cesare, Iosefa, Madalena и др.

Прави впечатление, че италианските заемки се срещат основно в първата част на сборника, в която са поместени християнските поучения и молитви. Този факт намира своето обяснение именно в спецификата на текстовете, които в по-голяма степен предполагат усвояване и употреба на християнски термини и понятия, типични за римокатолическата църква.

2. Хърватизми

В своето изследване, посветено на българската католическа литература от втората половина на XVIII в., полската изследователка М. В. Миколайчакова посочва следните примери за хърватско езиково влияние, които се срещат и в ръкопис НБКМ 778 на Петър Царски:

domin, Issukrast, pocora, pricistene, redovnik, smilova, nebeski, smisli, porodi, otaz, dan, ispazi, talianski.

Става ясно, че отново групата на хърватизмите съдържа не само чисти лексикални влияния, но също така и такива в сферата на фонетиката и словообразуването. В следващите редове ще представя установените от мен хърватизми в ръкопис НБКМ 778 и критически ще разгледам някои от примерите, посочени от Милетич и Миколайчакова.

2.1. Примери за хърватизми

Като лексикални заемки от хърватски установявам следните:

Redomnik / Redovnik – от хрв. *Redovnik* > този, който принадлежи към католически църковен орден и живее в манастир, калугер (RHE); Редовъници римске вјере или вјере босанске (РИКСС). П. Скок извежда значението от общославянския корен *ред* (ERHSJ).

Лексемата *redomnik* се употребява общо 9 пъти в ръкопис НБКМ 778. Среща се изписана 4 пъти като *redomnik*, 2 пъти като *redovnik* и 3 пъти във формата за множествено число *redovnizi*:

- *Tova' bi golemo slagane od Deviza M: zere' maker sled porodenie da besce ta ostanala Devoika nai cista od sickite, pak se ne ostavi da izvarsci тази закон od pricestanie, i da pokloni na Ciergua na **Redomnik** Boxij deto poklonevaha drughite xeni ne ciste.*
- *A toim rece: da idat dase prikaxiat na **Redovnizi** i tia poslusciaha, i traghnaха da idat.*
- *i colco po' scoroi cabil, da ticemi prid necoi **Redovnik** Boxi da ispovedame nasciet greh sas pokajeno sarze.*

Освен нея се среща и думата *non*: Basc **Popat** cato vide tovaciudesse, na mesto da zafali Gospodina Boga, rasardise tvarde, i fana da mamri bolnite, deto utadeha daghi izdravi Issukras

- *Zatova kato ciu', ci behase zbrali basc **popovete**, utide, i recei,: kakomi davate, davi pridam Issukrasta na raze, da pravite od nego, kakovi drago?*

Krismanie – от хрв. *krismanje* > миропомазване (ERHSJ).

Думата е заета и използвана най-вероятно под хърватско влияние, макар че произхожда от гръцката *χρῖσμα* и както обяснява П. Скок (Skok 1971: 196), се среща във всички славянски езици (без български и руски), в които прониква още с първите преводи на богослужебните текстове. Открива се само веднъж в сборника, в първата част, където са изброяват седемте тайнства:

*Da znai sedem sacramenti Issukrastovi. Iettoghi. 1°. Krasctenie. 2°. **Krismanie**. 3°. Pricistenie . 4°.Ispovet. 5°. Sveto maslo.*

Влиянието на хърватския език върху идиолекта на Петър Царски е по-голямо в областта на фонетиката, правописа и словообразуването, където се откриват следните хърватизми:

- Otaз вместо Otez (Отец) – наблюдава се типичният за хърватския език рефлекс ъ>а.
- Окончанието -мо при глаголите от 1 л. мн. ч. сегашно време: *vikamo, bademo, begamo, dobijemo, toxemo, vidimo, slusciamo, darximo* и др. Освен това обаче се срещат и типичните за българския език форми с окончание - ме: *imate, krieme, slagame, kestissame, teghlime, trassime, poznaime, bijme, cialascstissame*.

Понякога двата вида форми се откриват в едно и също изречение, напр.: *ama pak niscite' da stori тази rabota, i sas tova' iska damu nauci, kak trebe i nia dase **ponasemo**, kogamuse dokare da **teghlime** nescto*, а подробната справка показва, че в текста преобладават глаголите, завършващи на -ме. Напр. *davame* се среща четири пъти, а *davamo* само веднъж, *dobieme* – среща се два пъти, а *dobijemo* – веднъж и много др.

- Прилагателното небески (nebeski)³:
 - *deto isdravevasce bolnite, saxivevasce martvite, i priczovasce nauka **nebeska**;*
 - *Verovam da Boogh dava na dobri kristiane Rai **Nebeski**, na zli pakal.*

³ Още за прилагателното *небески* вж. Селимски 1990 и Селимски 2004.

В съвременния хърватски език съществуват и двете форми на прилагателното *небесен* – *nebeski* и *nebesni* (RHE). Формата *небески* още от Кирило-Методиевата епоха се смята за западно влияние върху старобългарския език. Този словоборазувателен хърватизъм е типичен пример за западно влияние върху идиолекта на Ковачев.

- Прилагателното *земелски* (*zemelski*): *i turnaghi u zemelskiet Rai, sanki u jedna' hubava bahcia*.

Среща се само веднъж в първата част на сборника. В съвременния хърватски език съществува формата *zemaļjski* (ERHSJ).

- Името на Исус Христос, изписано като *Issukras*, което още Милетич посочва като хърватизъм (Милетич 1903: 234; вж. също и Šetka 1940: 110 – 111):
 - *Gospodine Boxe, koisise dostojal da zaradvasc svetat sas vaskrassenie od tvojat Sin Gospodin nasc **Issukras**: dai, molimose;*
 - *Taci pak nasetnite godine dor dode' **Issukras** na tozi svet, tolkos patti Gospodin Boogh se obrece;*
 - *Svetzi Boxij dumat, ci Gospodin Boogh **Issukras** iska dase dobij od jedna' xenina zarad tri rabote.*

Името на Исус Христос, изписано като *Issukras*, е може би най-често срещаната дума в разглеждания сборник на Петър Царски с повече от 400 употреби. Въпреки това, макар и в много по-малка степен, се открива и *Jesus / Isus*, напр.:

- *nedeise isckelendissova, tuka nema izmama nikakva, az nesam nekoī diavol, emi sam Anghel Boxij, i od strana' od Gospodina Bogati kazovam ci sctesc da zacinesc i da dobiesc jedin Sin, na kogo sctesc da turnisc Imeto **Jesus**.*
- *Odgovareha tia na nego: nia hortuvame od detose docare na Ierusalem, sanki od **Issusa** od Nazaret nai dobarcilek od sickite.*

Обстоен преглед на този хърватизъм прави М. В. Миколайчакова (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 105).

- Глаголните форми *Smilvai se / Smilova* - от хрв. *smilovati se* > изпитвам състрадание, съжалявам някого (RHE).

М. В. Миколайчакова посочва като хърватизъм повелителната форма *smilovaj se* на глагола *smiliti se* (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 114). В ръкопис НБКМ 778 тя се среща изписана като *smilvai se*, а освен това се откриват и формите *smilova*, *smilova se*, напр.:

- ***Smilvai se***: Otaz Nebeski Boxe. ***Smilvai se*** za nas.
- ***Smilova***: Ama pak makar da besce tolkos zlo' storil Cilekat, i potapkal Boga, i oddelilsi od nego, na mesto dagu ostavi tei Gospod, i dase zagubi doveka u pakalat, nescte', emise ***smilova*** za nego.
- ***Smilova se*** Issukras da izdravi tozi slepez, zatova' plüna na zemeta, napravi malco cal, ze' i namazamu occite

Важно е да се отбележи, че в съвременния хърватски език не съществува глаголна форма *smilova se*, а *smiluje se* (*On se smiluje*) от инф. на глагола от несв. вид *smilovati se*.

➤ **Sveto Troistvo**

Светата Троица се среща като *Sveto Troistvo*. Има само две употреби в първата част на сборника:

- I sin Boxij vtoriet kip od Sveto Troistvo, deto e' Boogh barabar sas Oza, I sas Duha Svetoga stana Cilek od Maria zarad nas grehoviti.
- Sveto Troistvo jedin Boogh. Smilvaise za nas.

Не се среща в ръкопис НБКМ 778 хърватизмът ***Prisveto Troistvo***, установен от Мариола Валчак Миколайчакова в други образци на българската католическа литература от XVIII в.

Използва се и думата *troiza*, но не за назоваване на Божието триединство, а употребена като числително бройно, само че в мъжколичната му народна форма със значение *трима*, напр.: „Issukras izbra' troiza od dvanaisette Apostole, sanki Petra, Iaca, i bratmu Ivana, i zavedeghi na jedin bair...“. ***Sveto Troistvo*** (срвн. в стб. *троица*) със сигурност е хърватизъм (вж. и Skok 1971: 1016), както и съчетанието ***Duha Svetoga***, което се среща на някои места, напр.: „Ti nedeise gixi zarad tova', zere' тази работа се стоји на Duha Svetoga, i toi scte' nameri pattet...“. За сравнение в църковнославянски имаме различни форми в зависимост от падежа: дх҃га ст҃҃҃аго, дх҃҃҃оу ст҃҃҃о҃моу и т.н., а окончанието –ога е типичната хърватската форма на определените прилагателни за м.р./ср.р, ед.ч., род. п.

В тази част от дисертацията са разгледани също така и примери, които са посочени от други изследователи за хърватизми в литературата на българите католици, въпреки че те се откриват и в някои западнобългарски диалекти.

Pokora / Pocora - *същ.* покаяние; мъка, неволя, зло; наказание (RHE) (ERHSJ) (БЕР).

М. В. Миколайчакова посочва лексемата *pokora* със значение *покаяние* като хърватизъм (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 114). В ръкопис НБКМ 778 тя се употребява и в смисъл на *наказание*, така както се открива и в някои български диалекти (БЕР):

1. Със значение *покаяние*:

- Besce togava Sveti Ivan krastitel izlezal da prikazova po' kraji jedna' reka', detoja vikat Iordano, i vikasce horata na ***pokora***, i dase krasctavat i tova' krasctenie besce kao jedno' gotovane na pokora.
- Fana pak da prikazova na halkat, detose besce nabral, i recemu da zemi jurnek od Sveti Ivana, i da pravi ***pokora*** kao nego.

2. Със значение *наказание*: Issukras siga' plascte ***pocorata*** za tozi greh.

Sve - *прил.* цял

Посочено от Л. Милетич като хърватизъм (Милетич 1903: 233 – 234). Среца се 7 пъти в ръкописа единствено като прилагателно име към съществителното *сърце* със значение *цяло* (*sve sarze*), напр.:

- *Zatova' ciunkii tei ostavetese jednasc od losciet pat, i nedeite veke gresci, emi fanete da milvate Issukrasta sas **sve** sarze.*
- *kajemse sas **sve** sarze zascto sam prigrescil na tebe Boxe moj*
- *niscta' vekie dati grescia zascto 'te milovam Boxe moj sas **sve** sarze*

Данните от Архива към българския диалектен атлас (АБДА) показват, че лексемата *све* се открива и в редица български диалекти (Чипровци, Враца, Годечко, Ломско и др.), макар че преобладава нейната употреба като местоимение *всичко* или като наречие със значение *винаги, все пак*. Ето някои примери от АБДА:

- Све за мен добро думаше – НПТВ, 692, с. Плешивец, Белоградчишко.
- Кóлко парí зéмем, Дúде, све на теб ги давам – НПТВ, 690, с. Арчар, Видиско.
- Све кога́ ти до́йем, све ми бо́лна лежúш – НПТВ, 676, с. Арчар, Видинско.

- Проговори честѹта царѹца: Ф́ала тѣбе, цар Б́ановик Пѣтър, / ѿа по́гледни по ширóко по́лїе, / све ѿе по́лїе во́йска притисна́ло!

Smisli / Smisli se - *гл.* помисли, помисли си; спомни.

Посочено от М. В. Миколайчакова като хърватизъм (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 115). В ръкописа на Петър Царски глаголът се среща като обикновен и като възвратен – *smisli* и *smisli se*. Откриват се още формите *smislovame* за 1 л. мн. ч., както и повелителната за 2 л. мн. ч. *smislete se*. Много често той е последван от предлога *om*.

1. Със значение *помислям*:

- *Zagrixise uileise Issukras, ne tokoci zasctose **smisli** od golemite make, deto sctesce scoro da teghli, emi i zarad Iuda, detogo izdavasce, zascto' sctesce siromahat doveka dase zagubi;*
- ***Smisli se** pak colco sctesce da teghli negovata Cerqua od poganete; i nai setnese **smisli** od sickite grehove, deto behase storili od kak bescese zadal svet;*
- *trebe da se **smislovame** od teze rabote.*

2. Със значение *спомням*:

- *i **smislete se** jednasc ci toi e' umrel na kras za vascite grehove;*
- *Togava Petarse **smisli od** detomu besce recal Issukras, sanki ci dor pejeha petlite dva pati, toi sctesce dase odrece od nego tri pati.*

Глаголите *смисля*, *смисля се*, *смислям*, *смислювам* със семантика ‘помисля/мисля, осмислям’ и ‘спомня си/спомням си’ се откриват и в Тихонравовия и Троянския дамаскин от XVII в. Това е сигурно доказателство, че са част от говоримия език от тази епоха. Справка в АБДА показва, че глаголът *смисля* със значение *помислям* и *спомням* е характерен също и за редица български диалекти, напр.: с. Лесково, Мегленско; с. Тешово, Неврокопско; с. Сливица, Русенско; с. Марково, Пловдивско; с. Оман, Ямболско; с. Прилеп, Велико Търновско и др. Ето пример от Бургаска област:

Йа си ѹмъх еннó л'убе,
Мен'а дѣксъѿа кум дъ хи стáнь,
Иа кум дъх и стáнь – ѿа да ѿъ венч'áвъм.

Къту смѣсл'а – сърцѣту ми ѡгън тл'ае!

СбНУ IX 2.59, Бургаско

Изключително интересна е употребата на този глагол в банатския говор:

Смисла се *гл. св.* 1. Помисля. *Чекай да се смисла как'е да бѣй.* 2. Спомня си, сетя се. *Идынийа се ѣ смислыл и и намерыл пъте. Нека съте да се май смислат зарад наму.* 3. Осъзна се. *Да се смислым, чи сми брайк'а сынца българе.* – Leksikata banat govor, Trudove BD 4 1968 219 (АБДА).

Тук първите две значения на глагола напълно съвпадат с начина, по който той се употребява от Петър Царски. Това явление е съвсем обяснимо, тъй като носители на банатския говор са българи, преселници след Чипровското въстание, голяма част от които са католици, бивши павликяни.

Porodi / Porodene - *гл. роди / същ. рождение.*

М. В. Миколайчакова установява като хърватизми глагола *porodi* и отглаголното съществително *poroxdenie* (Walczak-Mikołajczakowa 2004: 114) . В сборника на Петър Царски се срещат словоформите *porodene, porodenie, porodi, porodil, porodisc*:

- Tozi prorok besce ubadil na poganete **Porodene** Issukrastovo.
- zere' maker sled **porodenie** da besce ta ostanala Devoika nai cista od sickite, pak se ne ostavi da izvarsci тази закон od pricestanie
- ci jedna' Mlada scetse da zacine, i da **porodi** jedin Sin
- Gospodine, asti poklonevam tvojat sin, deto e' barabar sas tebe, i detose **porodil** od mene na tozi svet
- znajescte bile' kak da stori i ti da zacinesc bez cileka, i da **porodisc**

Лексемите **породити** и **порождениѣ** се откриват още в един от най-ранните старобългарски писмени паметници, а именно Супрасълския сборник (XI в.), като втората е засвидетелствана и в Клоцовия сборник (Старобългарски речник 2009: 306 – 307). Глаголът *породи*, от своя страна, се среща освен в хърватски ръкописи, също и в руски писмени паметници от XIII в. (ССЯ). Освен това той е типичен и за редица български диалекти според АБДА.

От направения преглед става ясно, че италианското и хърватското лексикално влияние върху идиолекта на Петър Царски се откриват предимно в сферата на християнската лексика:

- от итал.: *мартория* за мъченичество, *сакраменти* за тайнство, *Калварио* за Голгота, *миса* за литургия, *домин* за свещеник.
- от хърв.: *редомник* за свещеник, *крисмание* за миропомазване, *Исукрас* за Исус Христос, *отац* вместо отец.

Този факт намира своето обяснение в принадлежността на книжовника към римокатолическата църква, което предполага усвояването на типични за католиците лексеми за означаването на християнски понятия.

3. Християнска лексика

Традиционният завършек на молитва *амин* ‘да бъде, нека тъй да е’ (БЕР) в ръкопис 778 на Петър Царски се среща изписан според неговото западноцърковно произношение:

O blaga, milla, o slatka Devize Mario. Amen... Devize Slavna, odsickite nai liepa, zdrava o tvarde hubava, i za' nas moli Issukrasta. Amen.

Думата *амин* произхожда от гръцката *ἁμῖν* (БЕР, I: 11). В речника на Петър Скок се посочва, че формата *amen* [амен] е характерна за католическия свят, докато източноправославният изговор е *amin* [амин] (ERHSJ 1971: 34). В ССЯ са посочени и двете форми, като е отбелязано, че *amin* се среща в словенски текстове от X-XI в.

Казах вече малко по-горе, че *otaz* отразява хърватско влияние в областта на фонетиката и правописа и се използва в християнския смисъл на Бог Отец. Освен това обаче със същото значение, и с по-голяма честота, се употребява българската дума *bascta*:

- Gospodin Boogh nasc Bascta' milosliv, deto tolkos milova tozi svet.
- Samzi pak Issukras duma: ci sicko, deto pitamo od negovat Bascta' Nebeski na negovo Ime.
- Neznaiteli, ci trebowa as da izvarscia sicko, deto mi zapovedal mojat Bascta' nebeski?

Баща (*bascta*) намира място и в използваните от Петър Царски думи, принадлежащи към семантичната група за родство:

- Etto ci *Bascta* ti, i as trassemete siga' tri dni sas golema boleva, i xialba.

- I od tova' trebe dase naucime, i nia dase slagame, i da slusciamе *basctite si*, i maikitesi, illi onezi, deto mu sa na mesto bascta', i na mesto maike, da ghi slusciamе na sicko.

Към същата семантична група за родство се причисляват и думите *майка (maika)*, *дъщеря (desctere)*, *годеник (godenik)*, *мома (toma)*, *девойка (devoika)*, *момък (tomak)*, както и мн. ч. *tomzi*), *момиче (tomice)*:

- Kak scat da bada as hem *Maika*, hem *Devoika*?
- i fana dase moli na Issukrasta da idi u domamu, zere' imasce jedna' *desctere*' od dvanaiset godine, deto lexesce bolna
- Dokare se, ci *godenikat* dode' noscte', mudrite devoike kato ciuha, ciunki beha gotovi, osahat stanaha, i utidoha dago posrescnat
- I koga poraste, i stana' *Moma*' Gospod i prati jedin Angel, daja pita dali e' kail da stani *Maika Boxia*.
- zere' maker sled porodenie da besce ta ostanala *Devoika* nai cista od sickite, pak se ne ostavi da izvarsci тази закон od pricestanie
- I kato scetesce tamam da ulezi u gradisceteto, vide' ci nosse ha jedin *momak* martav dago zakopajat, deto besce jedin sin na jedna' sirota' udoviza.
- Dumasce ci тази Sveta xena' besce Mastoriza na Agalarskite *momiceta*, deto sedeha u cierquata daghi izgledat hubave', i daghi nauciat rabote Boxij

В сферата на християнската лексика и само с една употреба в първата част на сборника се среща думата *годеница*:

- *Godeniza* Iesusova + Molimote Teresia + Da storisc dasme doveka + u Rai Nebeski sas tebe.

Особено внимание също така заслужава начинът, по който се изписва думата *Бог*. Още на първата страница на ръкописа прави впечатление изречението: „Da znai ci ima jedin Sam Boogh u tri kipa, detose vikat: parviet Otaz, drughiet Sin, tretiet Duh Sveti“. Boogh (БОГЪ) и Otaz (ОТЬЦЪ) са с ясна етимология (в стб. БОГЪ, ОТЬЦЪ). Казах вече малко по-горе, че *otaz* отразява хърватско влияние в областта на фонетиката и правописа. За разлика от двойните съгласни, които са обичайно явление в сборника и които говорят за влияние от

страна на италианския правопис, за който са типични, двойни гласни се срещат само в комбинацията *ii*, където второто *i* се използва вместо *й* (напр.: *dobii* (добий), *umiimo* (умиймо), *bii* (бий). Изключение прави думата *Бог*. Нейното изписване като **Boogh** се открива при „илирийското“ съответствие на *Dio* в италианско-латинския-илирийски речник на мисионера и книжовник Арделио Делла Белла (Ardelio Della Bella), издаден във Венеция през 1728 г. По този начин тя се среща и в молитвеника „Rituale Romanum“ (Рим, 1640) на хърватския католически духовник Бартоломей Кашич, един от източниците на Филип Станиславов за неговия „Абагар. В случая отново става въпрос за хърватско влияние в сферата на християнската лексика.

От представените примери става също ясно, че част от лексемите, приемани от други изследователи за хърватизми, се откриват и в редица български диалекти. Това значително стеснява обхвата на това чуждо езиково влияние и го ограничава в сферата на християнската лексика, типична за представителите на римокатолическото вероизповедание.

Макар че османизмите ще бъдат разгледани в следващ раздел, ще спомена някои лексеми, също за християнски понятия, които са с османски произход. Изключително интересна е употребата на думата *kip* за означаване на Божието триединство:

- *Da znai ci ima jedin Sam Boogh u tri kipa, detose vikat : parviet Otaz, drughiet Sin, Tretiet Duh Sveti.*

Лексемата се открива в речника на Миклошич (EWSS) със значение *лице* и османски произход.

Също така вместо *Господна служия* се употребява **Hezmekiarka Gospodinova**: Etto Hezmekiarka Gospodinova, da bade mene po' tvojata duma, i osahat zace' Issukrasta Sina Boxia, ne od Cileka, emi po Duha Svetoga. Лексемата **хезмекярка** произлиза от осм. **hizmet**.

В текста откриваме и названието *сайбия* за Господ: *koi scetisce dae' gospodar, i Saibia od sickiet svet*. На подобна употреба обръща внимание в своето мащабно изследване и М. Стаменов, като я причислява към едно от редките доказателства за навлизане на турцизми в християнската сакрална сфера (Стаменов 2011 : 138).

Мястото, където се ражда Исус, е наречено: *сарая на царя*, както и *конака на царя*. Думите *сарай* и *конак* са също от османски произход:

- *Tuka nad тази koliba zaprese zvezdata, i sas tova im kaza, ci tam besce onzi, deto tia trasseha: ci onazi koliba besce **Sarajat na zarat**, detose besce skoro rodil : ci tam beha sickite Anghele nebeski, zere' onazi koliba besce **konakat na tehniyet zar**.*

Може да се направи обобщението, че в сферата на християнската лексика османизмите са изключително слабо застъпени. Употребяват се думи с италиански и хърватски произход, но като цяло преобладава традиционната българска лексика. Беше даден примерът за проникналата от италиански дума *litanie* 'молитва', но трябва да се отбележи, че тя е изключение, което се среща еднократно на фона на често използваната *молитва* (стб. МОЛИТВА). Заедно с хърватската форма *Duha Svetoga* на много места се открива и *Duh Sveti*. Редовна и без замени е употребата на думи като *boogh*, *otaz*, *spassitel*, *bogorodiza*, *rai*, *greh*, *grescnik*, *pakal*, *messia*, *svetez* и др. В голяма степен начинът, по който са назовани седемте тайнства, също е традиционен: 1. *Krasctenie* (кръщение). 2. *Krismanie* (миропомазване). 3. *Pricistenie* (причастие). 4. *Ispovet* (изповед, покаяние). 5. *Sveto maslo* (маслосвет). 6. *Red sveti* (свещенство, ръкоположение). 7. *Vencillo* (брак).

Pricistenie (стб. прич-щенич) се среща в сборника наред с *konka* (стб. комъкати, комъканич) в смисъл на причастие, и двете думи се откриват в класическите старобългарски паметници Супрасълски сборник, Клоцов сборник, Синайски евхологий (Старобългарски речник 1999: 738; 2009: 401). Освен това намираме и глаголите *pricistisc* и *konkal*, които се използват напълно равностойно (*Molitva dase kaxe kogasesi **konkal*** 156 (к. м.); *I sedna na desna strana od Oza Bogha, i od tam dohade na Sveta Missa u Sveta **Konka*** (к. м.); *Verovam da ima na sveta Missa u sveto **pricistene*** (к. м.) *Issukras kato Boogh, i kato Cilek; Dase ispovedasc nai malko jednasc na godina, i dase **pricistisc*** (к. м.) *za Velikden*).

Изключително интересна е употребата на думата *storitel*, която се среща на две места в сборника като синоним на *Бог* и в значение на *Творец*: „Ti detosi **Storitel** (к.м.), iskasc damiisc na mene krakata, detomisi ti storil?“, „Ta pak klekna na kolenze, i poklonimuse i poznago za' nein si Sin, za' nein si Gospod, i **Storitel**“. *Сторител* произхожда от народната глаголна форма *сторя*, в смисъл на *правя*, но е словообразувана с книжовната наставка - *тел* за деятелни лица от мъжки род.

Прави впечатление, че традиционната християнска лексика със старобългарски произход е добре застъпена в категорията на отглаголните съществителни. Ето примери от текста:

- Отглаголни съществителни на – *ние*: spassenie, krasctenie, krismanie, pricistenie, vaskrassenie, obrecenie, porodenie, pricestenie, obrezanie, grescenie, pokajanie.
- Отглаголни съществителни на – *не*: pricistene, oprosctene, pokajane, krasctene, verovane.

Макар и редки, композитите също принадлежат към богословската лексико-семантична група. Откриват се само следните примери, образувани от корените *благ* + *слов* и *благ* + *слав*:

- blagoslavesce, blagoslavet;
- blagosloven , blagoslovena, blagosloveni, blagoslovi, blagoslovena, blagoslovna, blagossovi, blagossovi .

А композицията като вид словообразуване е типична именно за старо- и среднобългарския книжовен език. Така че композитите в текста на Петър Царски доказват, че неговият книжовен език на народна основа е свързан и с традиционния език на българската средновековна книжнина.

Анализът на християнската лексика е представителен за характера на книжовния език на Петър Царски. Той показва, че основният пласт в езика му са българските лексеми, при това свързаните с книжовната традиция. Употребата на хърватизми и италианизми е мотивирана от принадлежността на ръкописа към католическата културна парадигма. А присъствието на османизми дори и в сакралната сфера, макар и ограничено, ни убеждава, че Петър Царски използва в ръкописа си и говоримия език, част от който през тази епоха са и многобройните османски заемки.

4. Османизми

В ръкопис НБКМ 779 се открива голям брой османизми, което стои в пряка връзка с народния характер на неговия език. Това е отличителна черта и на голяма част от българската литература, написана в този исторически период.

Силно застъпен стилистичен похват е обясняването на книжовни думи и словосъчетания чрез османизми, напр.:

- i turnaghi u zemelskiet **Rai**, sanki u jedna' hubava **bahcia**
[Rai – bahcia⁴ (Рай – бахча)]

- **macno**, tescko, **ghiüeno**
[macno – ghiüeno (мъчно – гючно)]

- bes **grixia**, i **kahar** nikakav
[grixia – kahar (грижа – кахър)]

- tova' **rezane**, illi **sünet** besce jedin derman
[rezane – sünet (резане – сунет)]

- koi scetse dae' **gospodar**, i **Saibia** od sickiet svet
[gospodar – saibia (господар – сайбия)]

- da stoj na jedno' mesto tei **siromascko**, i tei **alciak**
[siromascko – alciak (сиромашко – алчак)]

- Kak praviha Apostolete **kauga'**, illi **davia** – и двете думи са османизми
[kauga – davia (кавга – давия)]

- Tei i Gospodin Boogh, detoe' po' **mudar**, i po' **akallia** bes krai od zarete od tozi svet, za' tazi nai golema rabota isbra' jedin Angel od nai golemite
[mudar – akallia (мъдър – акъллия)]

- Ne produma vekie duma Sveti Ivan, ciunki vide', ci tazi besce voglia Isskukrastova, krastigo, i sas tova' krasctene Issukras posveti vodata, i dadei **kovet**, i **silla** da moxe, da ucisti duscite od greh, i na tozi ces Issukras zadade negovoto krasctenie.
[kovet – silla (ковет – сила)]

- Blaxena Deviza Maria **zaciudisse**, i **sciasctissase**, ne zascto vide' Angel Boxij, zere' taghi kata den videsce, emi zascto' ciu' tezi dumi tolkos ikramlie.
[zaciudi se – sciasctissa se (зачуди се – сачиса се)]

- detoim kazovasce pattet, i neznaeha artak kade da idat, pakse ne **zagubiha**, i ne **sciasctissahase**
[zagubiha – sciasctissaha (загубиха – сачисаха)]

- tazi rabota se stoji na Duha Svetoga, i toi scte' **nameri pattet**, i **kolajat**, da stori da zacinesc, i da dobijesc
[nameri pattet – kolajat (намери пътят – намери колаят)]

- Blaxena Deviza Maria koga ciu' tazi hurta, postoja malko i pomisli, ta cise **pridade**, **kail stana**, i kabul stori da stani Maika Boxia;
[pridade – stana kail (предам се 'отстъпя от мнението си, съглася се' – стана кайл)]

- I Gospodin Boogh nescte vekie da tarpi tia da teghlat тази **grixia**, i tozi golem **saklet**, emise nakani da imgo mahni od serzeto i daghi zaradova
[grixia – saklet (грижа – саклет)]
- moxesce da bade sebeb od golema **ubarkaniza**, i **kauga'**
[ubarkaniza – kauga (убарканица – кавга)]
- da slezat dolo sas tehin **sram**, i **sakaldissovane**
[sram – sakaldissovane (срам – сакалдисоване)]
- deto ne beha belkim hic **milostivi**, neto **izanlia**
[milostivi – izanlia (милостиви – изанлия)]
- Toie' jedin cilek hubeve napraven, i ghircik mue' teloto, bojatmue' visok, ama nie' kararsiz, emi sas **karar**, i sas **mera**
[karar– mera (карап – мера)]
- emi sas nas kolko scte' dase **macci**, i dase **cialasctissa** damo izmami da pregrescime
[macci – cialasctissa (мъчи – чалащиса)]
- zatova' namisli dago **ispita**, sanki dase **cialasctissa** dago uvali u greh
[ispita – cialasctissa (изпита – чалащиса)]
- Sedeha tezi dvamina sas Issukrasta jedin den, i od **hortata** mu, i od **scehadlikat**, deto Sveti Ivan stori od nego, poznaha, ci toi besce Messiat
[horta – scehadlik (хорта – шехадлик)]
- A Issukrasim odgovare, i rece: **razvalete**, i **iktissaite** тази Cerqua, i as scta ja pak napravi, i izdighna za tri dni.
[razvalete – iktissaite (развалете – иктисайте)]
- I makar da besce тази xena' takvas, pak Issukras hortuva sas nea, i prikazasei sas tolkos **slatke**, i **acik** dumi koi toi besce
[slatke – acik (сладки – ачик)]

В тази част от дисертацията е поместено приложение, съдържащо всички използвани от Петър Царски османизми в ръкопис НБКМ 778. Сред тях има и незасвидетелствани в използваните лексикографски източници форми:

Agalarka Господарка.

От ► аға – господар (DTB)

I imasce nekoi, i druga xena', detogo sledesce, sanki sveta Maria Madalena, i druga **Agalarka**, detoja vikaha Ivano, i besce xena' na jedin Ciuhadarin od kral Erode.

Незасвидетелствана форма за ж.р., образувана от множественото число на аға > ағалар.

Наставката -к(а) е най-широко използваната наставка за образуване на съществителни имена за номинация на жени лица (Радева 1991: 152) Наставката -к(а) се свързва с несъкратените основи на съществителните от мъжки род.

Друга лексема от същия корен: *agalarskite*. Лексемата не се открива в българските диалекти според данните от АБДА.

Isckelendissova Съмнявам се в някого, в нещо (Graham 2015).

► *işkillenmek*.

незасвидетелствана форма. В DTV фигурира само *ишкил* от тур. ► *işkil* – съмнение, подозрение. Ишкелендисвам – съмнявам се в някого, нещо.

Koga' ja vide Sveti Gabriel tei zaciudina i uplascina, recei: neboise Mario: nedeise **isckelendissova**, tuka nema izmama nikakva, az nesam nekoj diavol, emi sam Anghel Boxij, i od strana' od Gospodina Bogati kazovam ci sctesc da zacinesc i da dobiesc jedin Sin.

Jajaldissa *Незасвидетелствана в речниците форма. Вероятно от *yaldız* (злато) – позлатявам, правя нещо да бъде ценно.

► *yaldız*

Gospodin Boogh stori daim lipsa zvezdata, detoim kazovasce patet, daghi zorladissa tei, da ulezat u tova' gradiscte, deto besce Metropoli, i kade' imasce mlogo hora knixiovni, i Mudri na sveta' kniga, da pitat teh, kadese rodil Issukras, i tei dase **jajaldissa** negovoto porodene.

Karma * Неустановено значение. В (БЕР) - приплод от дива и благородна порода свине. Вероятна преносна употреба със значение *различни хора*.

► *kırma*

I zatova' koga' Evreite praveha genk sas pogancite, i padeha **karma** karascik mlogo martvi, po tovaghi poznavaha ci beha hora od pravata zakon, ako beha sünetlia, i zakopavahaghi u tehnite grobiscta.

ИЗВОДИ

Настоящата работа е първото обстойно езиковедско изследване, посветено на най-ранния достигнал до нас образец на българската католическа литература на новобългарски език. За целите на проучването е набран целия ръкопис НБКМ 778 от 1773 г., който досега не е издаван.

Наблюденията върху правописната система на сборника доказват сходства с италианския език в областта на графиката, което дава допълнително основание католическата литература от XVIII в. да се разграничи от тази, създавана от българите католици през XVII в., когато доминира хърватското езиково влияние. До този момент в науката периодизацията на българската католическата литература се основава по-скоро на екстралингвистични фактори, свързани с мястото на нейното създаване - павликянските селища в Южна България, и етническата принадлежност на книжовниците – бивши еретици павликяни. Настоящото изследване добавя нови данни в областта на езика, които подкрепят и допълват досегашните наблюдения, свързани с периодизацията на българската католическа литература, на видни учени като Л. Милетич, Д. Петканова, Кр. Станчев и др. Доказва се новобългарската основа на езика на сборника на Петър Царски от 1773 г., което го причислява към обхвата на понятието КЕНО (книжовен език на народна основа). Това дава още едно основание литературата на българите католици от XVIII в. да се разграничи от тази от предходния период и да се обозначи като българска католическа литература на новобългарски език.

Фонетичните особености, отразени в ръкопис № 778, опровергават досегашното мнение, че т.нар. павликянска книжнина е създадена въз основа на павликяния говор. Трябва да се отчете обаче и фактът, че диалектоложките изследвания започват повече от столетие след времето на създаването на сборника на Петър Царски. В този смисъл безспорни заключения е трудно да бъдат направени, тъй като не се знае със сигурност какво е било състоянието на павликяния диалект през XVIII в. Като се вземе под внимание високото образование, което Петър Царски получава в Рим, както и предходната книжовна традиция на българите католици от XVII в., може да се предположи, че той има своите разбирания за книжовна норма, която да нахвърля особеностите на говоримия език.

В областта на лексиката може да се направи заключението, че хърватското и италианското лексикално влияние е ограничено в сферата на християнските термини и понятия. Групата на османизмите е значително по-голяма и обхваща различни лексикално-тематични групи, включително и християнска лексика. Думите с османски произход са типични и за езика на дамаскините от същия исторически период, което включва ръкопис № 778 в характерното за XVIII в. книжно развитие. Сходството проличава и в стилистичния похват да се употребяват контактни синонимни групи, съдържащи традиционна българска лексема и поясняващ нейното значение османизъм. Като важна бъдеща задача може да се открие съпоставката на лексиката с османски произход от ръкопис НБКМ 778 и новобългарските дамаскини. Също така е необходимо да бъде сравнен най-ранният датиран достигнал до нас сборник на Петър Царски с по-късните творби на този книжовник. Интересно би било да се види по какъв начин продължава да се използва лексиката с чужда произход, намалява ли тя своето влияние, има ли опити за замяна на османизми с думи от български произход. Особено ценно в тази посока би била съпоставката на новооткрития в Румъния ръкопис на Петър Царски и неговия препис от 1779 г, който се съхранява в НБКМ под номер 779.

ПРИНОСИ

1. Набор и електронно издание на ръкопис НБКМ 778 на Петър Царски от 1773 г.
2. Преразглеждане на термина „павликянска книжнина” в българската литературна история.
3. Въвеждане на термина „българска католическа литература на новобългарски език”.
4. Разширяване на обхвата на понятието КЕНО като в него се включва и българската католическа литература от XVIII в.
5. Разглеждане на католическата пропаганда на Балканите с акцент върху предпоставките за възникването на книжовен център в българските павликянски села около Пловдив.
6. Културно-исторически преглед на илиризма и разпространението на т. нар. илирийски език в българските земи.
7. Доказване на италианско правописно влияние в ръкопис НБКМ 778.
8. Разглеждане на фонетичните, правописни и лексикални особености на ръкопис НБКМ 778, които предоставят възможност за бъдещи сравнителни проучвания с други образци на българската католическа литература.
9. Събиране и представяне на библиография за българската католическа литература.

БИБЛИОГРАФИЯ

Абагар 1979: „Абагар” на Филип Станиславов, Рим – 1651 (Фототипно издание), София, 1979.

Абаджиева 2013: Абаджиева, М. Езикът на павликянската книжнина от XVIII век. – В: Български език, 2013, Приложение, с. 262-273.

Абаджиева 2014 – 2: Павликянската книжнина от XVIII в. – пример за книжовен език на народна основа. – В: Писменото наследство и информационните технологии, С, 2014, 235-238.

Абаджиева 2014 – 3: Абаджиева, М. Християнската лексика в ръкопис № 778 на католическия книжовник Петър Ковачев Царски. – В: Име и святост, годишник на асоциация „Онгъл”, том 13, год. IX.

Абаджиева 2014 – 4: Абаджиева, М. Павликянската книжнина и характерният за павликянския говор фонеман преход *è > ù*. – В: Littera et Lingua, електронно списание, т. 11, кн. 1-2.

Абаджиева 2014: Абаджиева, М. Книжовен език на народна основа ли е павликянската книжнина от втората половина на XVIII в. – В: Palaeobulgarica, 4, 2014, С., с. 68-79.

Абаджиева 2015: Абаджиева, М. За определението „павликянска книжнина” в българската литературна история” – В: – В: Сборник доклади и материали от заключителната конференция. София, 29–30.06.2015 г., 211-217.

Абаджиева 2017а: Абаджиева, М. Предпоставки за възникването на литературата на българите католици на новобългарски език през XVIII в. Католическата пропаганда сред павликяните – В: Вярa и култ, годишник на асоциация „Онгъл”, том 15, год. XI, 2017, 221-231.

Абаджиева 2017б: Абаджиева, М. Лексикални данни за литературата на българите католици от XVIII в. с оглед. – В: Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 154-167, онлайн издание.

Андрейчин 1955: Андрейчин, Л. Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето възраждане. – В: Български език, 4, С., 1955, 308-315.

Ангелов 1993. Ангелов, Д. Богомилството, С., 1993.

Ангелов 1994: Ангелов, Димитър. Българската народност през вековете. Ст. Загора, 1994.

Андрейчин 1955: Андрейчин, Л. Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето възраждане. – В: Български език, 5, 1955, № 4, 308–315.

Андрейчин 1958: Андрейчин, Л. Ролята на черковнославянския език за изграждането на съвременния български книжовен език. – В: Български език, кн. 4-5, С., 1958, с. 309-320.

- Андрейчин 1962:** Андрейчин, Л. Езикът на Паисиевата „История славеноболгарская” и началото на новобългарския книжовен език”. – В: Български език, кн. 6, С., 1962, с. 481-490
- Андрейчин 1963:** Андрейчин, Л. Взаимодействие между народен език и книжовни влияния при формирането на новобългарския книжовен език. – В: Български език, кн. 4-5, С., 1963, 345-353.
- Андрейчин 1963:** Л.Андрейчин. Какво значи изразът “простим болгаром просто и написах” в Паисиевата история. – В: Български език, кн. 13, 1963, 41-43.
- Андрейчин 1964:** Л.Андрейчин. Особенности на черковнославянската графика. – В: Из историята на българския книжовен език. Помагало за студенти по българска филология. С., 1964, 321-324.
- Андрейчин 1969:** Андрейчин, Л. Специфични моменти и особености при формирането на съвременния български книжовен език. – В: Български език, кн. 1, С., 1969, с. 16-17.
- Андрейчин 1963:** Андрейчин, Л. Какво значи изразът „простим болгаром просто и написах” в Паисиевата история. – В: Български език, год. XIII, 1963, кн. 1, 41-43.
- Андрейчин 1964:** Андрейчин, Л. Особенности на черковнославянската графика. – В: Из историята на българския книжовен език. Помагало за студенти по българска филология, С., 1964, 321-324.
- Андрейчин 1962:** Андрейчин, Любомир. Езикът на паисиевата „История славеноболгарская” и началото на новобългарския книжовен език. – В: Български език, год. XII, 1962, кн. 6, 481-490.
- Бабов 1968:** Бабов, Кирил. Езикът на дамаскините и въпросът за черковнославянското и руското влияние върху българския книжовен език. – В: Славистични изследвания. Сборник, посветен на VI международен славистичен конгрес, С., 1968, 167-186.
- Бабов 1978:** Бабов, Кирил. Руско-българските езикови контакти и въпросът за типологията на русизмите в българския език. – В: Славянска филология, XV, С., 1978, 121-126.
- Балан 1893:** Теодоров, А. Български книгопис, СбНУК, кн IX, 1893.
- Барак 1954:** Barac, Antun. Hrvatska književnost. Knjiga 1. Književnost ilirizma, Zagreb, 1954.
- Белић 1948:** Белић, А. Вукова борба за народни и книжевни језик. Расправе и предавања, Просвета, Београд, 1948.
- Белић 1958:** Белић, А. Периодизација српскохрватског језика. – В: Јужнословенски филолог, XXIII, кн. 1-4, Београд, 1958, 3-15.
- Бернщайн 1963:** Бернщайн, Самуил Борисович. К изучению истории болгарского литературного языка. – В: Вопросы теории и истории языка. Ленинград, 1963.

- Бернщайн 1979:** Бернщайн, Самуил Борисович. Мисли за началния период от историята на българския литературен език. – В: Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век, С., 1979, 29-34
- Бехиньова 1975:** В. Бехиньова. Барокът и литературата на българите-католици. Литературна мисъл, 1975, 2, с. 88-90
- Бокова 1998:** Бокова, Ирена. Културна идентичност и колективна памет (българите католици). – Социологически проблеми, 3-4, 1998, год. XXX, с. 186-191.
- Бокова 1966:** Бокова, Ирена. Религиозна норма и личностна интерпретация. – В: Балканистичен форум, кн. 3, 1966, 31-37.
- БРЕ 2008:** Большая российская энциклопедия, Москва, 2008, т. 11 – Иллиризм.
- Борак 1998:** Борак, Светозар. Срби католици. Нови сад, 1998.
- Бояджиев 2000:** Бояджиев, Живко. Увод в романското езикознание, София, 2000.
- Бояджиев 2011:** Бояджиев, Тодор. Българска лексикология, С., 2011.
- Бояджиев, Тилков 1997:** Бояджиев, Тодор; Тилков, Димитър. Фонетика на българския книжовен език, В. Търново, 1997.
- Братулич, Дамянович 2005:** Bratulić, Josip, Stjepan Damjanović. Hrvatska pisana kultura VIII-XVII, Zagreb, 2005
- Брокит 2013:** Брокит, Линъс. Богомилите от България и Босна, С., 2013.
- Булич 1893:** Булич, С.К. Церковнославянские элементы в современном литературном и народном русском языке. Част I. С. Петербург, 1893.
- Българска лексикология 2013:** Българска лексикология, т. 1, С., 2013.
- Ванков 1959a:** Ванков, Любомир. Към историята на италианските заемки в български. – В: Годишник на СУ, Филологически факултет, т. LII, 2, София, 1959, 203-311.
- Ванков 1959b:** Ванков, Любомир. Постигания и задачи на западното езикознание у нас. – В: Български език, кн. 6, С., 1959, 506-518.
- Ванков 1968:** Ванков, Любомир. Към историята на романизмите в български. – В: Български език, кн. 4-5, С., 1968, 390-400.
- Василев 1980:** Василев, Васил. Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведения на негови следовници и на българските дамаскинали. – В: Търновска книжовна школа, т. II, С., 1980, 405-421.
- Ваташки 2009:** Ваташки, Румен. Римокатолицизмът сред православните народи на Балканите, С., 2009.

- Велчева 1985:** Велчева, Боряна. За езика на българската книжнина от XV до XVIII в. – В: *Studia Balcanica*. 18, София, 1985, 142 – 151.
- Велчева 2001:** Велчева, Б. Дамаскините от XVII в. и началото на новобългарския книжовен език. – В: *Paleobulgarica*, XXV, 4, С., 2001, 64-81.
- Велчева 1966:** Велчева, Б. Норма и традиция в българския книжовен език от XVI-XVIII. – В: *Български език*, кн. 2, С., 1966, 110-121.
- Велчева 1985:** Велчева, Боряна. За езика на българската книжнина от XV до XVIII в. – В: *Културното развитие на балканските народи XV-XX в. С.*, 1985= *Studia Balkanica* 18, 142-151.
- Велчева 1961:** Велчева, Боряна. Към установяването на взаимоотношенията и диалектната основа на новобългарските дамаскини. – В: *Български език*, 1961, 5-6, 402-417.
- Велчева 1964:** Велчева, Боряна. Показателни местоимения и наречия в новобългарските паметници от XVII и XVIII в. – В: *Известия на Института за български език*, кн. X, С., 1964, 159- 233.
- Велчева 1983:** Велчева, Боряна. Старите български ръкописи и техният език. София, 1983.
- Венедиктов 1965:** Венедиктов, Г. К. К вопросу о начале новременного болгарского литературного языка. – В: *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*, вып. 43, 1965, с. 3–16.
- Вранска 1952:** Вранска, Цветана. Турските наименования на отвлечени понятие в езика на българския фолклор. – В: *Известия на Института за български език*, кн. II, С., 1952, 220-222.
- Вулетић-Вукасовић 1903:** Вулетић-Вукасовић, Вид. Кирилица код пристаха римокатоличке цркве до свршетка XVIII в. у Босни, у Далмацији итд. – В: *Споменик српска краљевска академија*, XXXIX, 35, Београд, 1903.
- Георгиев 2010:** Георгиев, Любомир. Българите католици в Трансилвания и Банат (XVIII-първата половина на XIX в.), София, 2010.
- Георгиева 2011:** Георгиева, Недялка. *Lingua Latina*. Учебник по латински език, изд. “Хермес”, 2011.
- Георгиева 1962:** Георгиева, Е. Наблюдения върху езика на Паисиевата славянобългарска история. Сб. Паисий Хилендарски и неговата епоха, БАН, София, 1962, с. 345-375.
- Георгиева 1990:** Георгиева, Елена. Опит за интерпретация на книжовните прояви при изграждане на новобългарския книжовен език през периода на Българското Възраждане. – В: *Български език*, кн. 1, 1990, 16- 31.
- Георгиева, Цойнска 1978:** Георгиева, Елена. Цойнска, Ралица. Славянски и неславянски езикови влияния в периода на оформяне и стабилизиране на съвременния български книжовен език (с оглед предимно на лексиката). – В: *Славянска филология*, XV, С., 1978, 107-120.

Гиев 1937: Гиев, Георги. Кратки биографии на свещениците – българи, родени в Пловдивската епархия, от покръстването на павликяните до днес. – В: Календар Св. Кирил и Методий за 1937, с. 107.

Голенищев-Кутузов 1963: *Голенищев-Кутузов, И. Н. 1963 Итальянское возрождение и славянские литературы XV-XVI веков, Москва, 1963.*

Грицкат 1985: Грицкат, Ирена. Језичка анализа јужнословенских абагара. – В: Јужнословенски филолог, XLI, 1985, 35-63.

Гутшмидт 1969: Гутшмидт, К. О роли церковнославянского языка в формировании современных болгарского и сербского литературных языков. – В: Вопросы языкознания, 6/1969, изв. „Наука“, Москва, 1969, стр.71 – 82.

Гутшмит 1979: Гутшмит, Карл. Езикът на Паисиевата история и езикът на Царственика от Христати Павлович дупничанин – В: Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век, С., 1979, 96-105.

Гюзелев 2013: Гюзелев, Васил. Папството и българите през Средновековието, С., 2013.

Гюзелев 1999: Гюзелев, Васил. Религиозна търпимост и несъвместимост в отношенията между гърци и българи, православни и католици в историята на България през XIII – средата на XV в. – В: Palaeobulgarica, XXIII, 3, 1999, 49-66.

Демина 1969: Демина, Евгения. „Начало“ современного болгарского литературного языка в свете общей периодизации истории литературного языка в Болгарии. – Вопросы языкознания, 6, 1969, 83–93.

Демина 1979: Демина, Евгения. Из болгарского исторического синтаксиса. 2. Мофема – то как средство указания на относительное подчинение в сложных предложениях в языке дамаскинов XVII века. – В: Изследвания върху историята и диалектите на българския език. С., 1979, 131-144.

Демина 1966: Демина, Евгения. Место дамаскинов в истории болгарского литературного языка. – Советское славяноведение, 1966, № 4, 28–33.

Демина 1968: Демина, Е. И. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века, Ч. 1, С., 1968.

Демина 1971: Демина, Е.И. Демина, Е. И. Тихонравовский дамаскин. Болгарский памятник XVII века, Ч. 2, С., 1971.

Демина 1973: Демина, Евгения. Проблема нормы в формировании книжного болгарского языка XVII в. на народной основе. – В: Славянское языкознание. VII международный съезд славистов. Варшава, 1973. Доклады советской делегации. Москва, 1973, 118–141.

Димитров 1979: Димитров, Божидар. За историята на София и България от Петър Богдан. – В: Исторически преглед, кн. 1/1979, стр. 102 – 108.

Димитров 1989: Димитров, Б. Миналото на град Раковски, С., 1989

Димитров 2001: Димитров, Божидар. Петър Богдан Бакшев. Български политик и историк от 17 в. Второ издание, С., 2001.

Димитров 1985: Димитров, Божидар. Петър Богдар Бакшев. Български политик и историк от XVII век. Наука и изкуство, София, 1985 г.

Димитрова 1993: Димитрова, Маргарет. Към характеристиката на направените на диалект български преводи на гръцка църковна книжнина през Възраждането. – В: Медиевистични ракурси. Топос и енигма в културата на православните славяни. С., 1993, с. 87-99.

Динеков 1980: Динеков, Петър. Католишката книжнина в историята на българската литература (методологически въпроси). – В: Българско Средновековие. Българо-съветски сборник в чест 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев. С., 1980, 287-291.

Динеков 1988: Динеков, Петър. Похвала на старата българска литература, С., 1988.

Добрев 1997: Добрев, Иван. Българска историческа лексикология. – В: Книга за българския език, С., 1997.

Дринов 1869: Дринов, Марин. Исторически преглед на българската църква от самото ѝ начало и до днес, Виена, 1869 г.

Георгиев 1972: Георгиев, Е. Австрия и проблемът за барока в българската литература – *Weiner Slavische Jahrbuch*, 17 Band, 1972, s. 87-91

Георгиев 1971: Георгиев, Е. Барок в българската литература. – Литературна мисъл, 1971, -6, с-46-62.

Георгиев 1973: Георгиев, Е. Българското общоисторическо и литературно развитие и барокът. – В: Сб. Българската литература в общославянското литературно развитие, С., 1973, с. 179-203.

Енциклопедичен речник 1993. Богданов, Иван. Енциклопедичен речник на литературните термини, С., 1993.

Документи 1993: Документи за католическа дейност в България през 17 век. Съст. Б. Примов, П. Сарийски, М. Йовков; ред. Св. Станимиров, С., 1993.

Дуйчев 1937: Дуйчев, Иван. *Il cattolicesimo in Bulgaria nel secolo XVII secondo i processi informativi per la nomina dei vescovi cattolici*, Roma, 1937.

Дуйчев 1939а: Дуйчев, Иван. Два исторически опита на архиепископа Петър Богдан Бакшев – Родина, 1, 1939, 3.

Дуйчев 1939б: Дуйчев, Иван. Софийската католишка архиепископия през 17 в. Изучаване и документи. С., 1939.

Иванов 1922: Иванов, Йордан. Произход на павликяните според два български ръкописа. – В: Списание на БАН, кн. XXIV, С., 1922, 20-31.

Иванов 1970: Иванов, Йордан. Богомилски книги и легенди. Фототипно издание, изд. Наука и изкуство, С., 1970.

Иванова 1984: Илирийският език на южните славяни в българското книжовноезиково развитие през XVII век. – В: Годишник на СУ. ФСФ, т. 78/1, кн. I. Езикознание, 1984, София, 34-93 (Част I).

Иванова 1985: Илирийският език на южните славяни в българското книжовноезиково развитие през XVII век. – В: Годишник на СУ. ФСФ, т. 79/2, кн. II. Езикознание, 1985, София, 1991, 3-48 (Част II).

Иванова 1989: Иванова, Найда. Ролята на южнославянския „илирийски” език в българо-хърватските книжовноезикови контакти през XVII. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади Сравнително и съпоставително езикознание, София, 1989, 305-313.

Иванова 1997 а: Иванова, Найда. Смесените книжовноезикови типове и барокът. Българската разновидност на южнославянския "илирийски" език през XVII - XVIII в. (I). - В: Съпоставително езикознание. - XXII, 3 (1997), с. 100-129.

Иванова 1997б: Иванова, Найда. Смесените книжовноезикови типове и барокът. Българската разновидност на южнославянския "илирийски" език през XVII-XVIII в. (II). - В: Съпоставително езикознание. - XXII, 4 (1997), с. 53-84.

Иванова 1999а: Иванова, Найда. Сърби и българи между средновековието и новото време - езикови измерения на историческото съзнание. - В: Съпоставително езикознание. - XXIV, 2-3 (1999), с. 72-80.

Иванова 1999б: Иванова, Найда. Абагар (1651) на Филип Станиславов в южнославянски контекст. - В: Старобългарска литература. - 31 (1999), с. 120-126.

Иванова 2000: Иванова, Н. История на сръбския и хърватския книжовен език. Университетско издателство „Св. Климент Охридски”, С., 2000.

Иванова 1998: Иванова, Найда. Контактни синоними в съчиненията на Петър Богдан Бакшич, Филип Станиславов и Кръстьо Пейкич. - В: Старобългаристика. - XXII, 4 (1998), с. 101-110.. А 16760 162.

Иванова 1999: Иванова, Найда. Лексикалното богатство в съчиненията на българските католици през XVII-XVIII в. и бароковите принципи в неговата употреба. – В: Език, литература, идентичност. С., 1999 г., 330-344.

Иванова 1993: Иванова, Диана. Приемственост и традиция в новобългарските преводи на Евангелието. – В: Paleobulgarica, XVII (1993), 4, 89-105.

Иванова 1993/1994: Иванова, Диана. Първият новобългарски превод на Евангелието и старата писмена традиция. – В: Български език, 1993/1994, № 4, с. 311–319.

Иванова-Мирчева 1972: Иванова-Мирчева, Дора. Проблеми на книжовния български език до Възраждането. – В: Български език, кн. 6/1972, стр. 506-516.

Иванова-Мирчева 1988: Иванова-Мирчева, Дора. Характерни особености на лексиката на старобългарските паметници. – В: Славянска филология, т. 19, 1988, с. 29-35.

Иванчев 1979: Иванчев, Светломир. По някои въпроси на историята на българския книжовен език. – В: Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век, С., 1979, 35-40.

Ивић 1986: Ивић, Павле. Српски народ и његов језик. Белград, 1986.

Илиева 2011: Илиева, Лилия. Българският език в предисторията на компаративната лингвистика и в езиковия свят на ранния европейски модернизъм, Благоевград, 2011.

Илиева 1982: Илиева, Л. Из изворите на българската павликянска поезия. – В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Кръгли маси. С., 1982.

Иречек 1978: Иречек, Константин. История на българите, С., 1978 г.

История 1962: История на българската литература. Т. 1. Старобългарска литература, С., 1962.

История 2009: История на българската средновековна литература, С., 2009.

Историята на българския книжовен език. Помагало, С. 1963 г.

Йовков 1991: Йовков, М. Павликяни и павликянски селища в българските земи XV-XVIII век, София, 1991.

Йовков 1983: Йовков, Милчо. Павликяни в северозападна България. – В: Векове, 2/1983, 32-39.

Кочев 1980: Кочев, Ив. Основното диалектно деление на българския език. – В: Български език, 1980, кн. 4, 295-304.

Кузьминский 1906: Кузьминский, К. О сборнике молитв, известном под названием „Абагар“. Москва, 1906.

Куфнерова 1987: Куфнерова, Зл. За езика на новобългарските преводи на евангелието през Възраждането. В: Езиковедската българистика в Чехословакия, С., 1987.

Найденова 1987: Найденова, Йонка. Към характеристиката на българо-унгарските културни и литературни отношения през периода на османското робство, В: Литературна история, кн. 16, 1987, 28-41 стр.”.

Петканова 1997: Петканова, Д. Старобългарска литература IX - XVIII век, С., 1997.

Телбизов 1968: Телбизов, К. Една неизвестна история на България от 1761 г. – В: Септемврийско слово, XV, бр. 1217, 26 юни 1968.

Телбизов 1964: Телбизов, К. Нови исторически данни за дейността на българските францискани през 17-19 в. – Духовна култура, XLIV, кн. 10-11, 1964.

Каравасилева 1968: Каравасилева, Събка. Дълга гласна и в говора на село Върбица, Преславско. – В: Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. IV, С., 1968, с. 243-254.

Кацкова 1986: Кацкова, Елена. Нови италиански и френски думи в българския език. Въпроси на съвременната българска лексикология и лексикография, С., БАН, 1986, с. 142-146.

Кочев 1978: Кочев, Иван. Общославянското значение на някои фонетични явления в югоизточните български говори. – В: Славянска филология, XV, С., 1978, 127-133.

Колендић 1927: Колендић, П. 1927. Софијски надбискуп фра Петар Богдан Бакшић. Гласник Скопског научног друштва 2. Скопље, 1927.

Кулаковский 1894: Кулаковский, Платон. Иллиризм. Исследование по истории хорватской литературы периода возрождения, Варшава, 1894.

Кулаковский 1909: Кулаковский, Платон. Славянский язык богослужения у католиков югославян.

Курц 1987: Курц, Йозеф. Към въпроса за хронологията на съществуването на члена в българския език. – В: Езиковедската българистика в Чехословакия, С, 1987, 112-231.

Кювлиева 1863: Кювлиева, Веса. Първи прояви на речниковото дело у нас през Възраждането – речник на чуждите думи от Тодор Хрулев, 1863 г. – В: Български език, 1, 1990.

Кювлиева 1973: Кювлиева, Веса. Родолюбието в един възрожденски речник. – В: Български език, 6, 1973, 538-545.

Милетич 1894: Милетич, Л. Из историята на българската католическа пропаганда в XVII в. – Български преглед, 1894.

Милетич 1896: Милетич, Л. На гости у банатските българи. – В: Български преглед, година III, кн. I, 1896, с. 40-57.

Милетич 1897: Милетич, Л. Заселение на католишките българи в Седмиградско и Банат. СБНУНК, т. 19, 1897.

Милетич 1900: Милетич, Л. Книжнината и езикът на банатските българи (СБНУНК, кн. XVI-XVII, 1900, с. 339-482).

Милетич 1903: Милетич, Л. Нашите павликяни. СБНУНК, XIX, с 1-369, 1903.

- Милетич 1905:** Милетич, Л. Нови документи по миналото на нашите павликяни. – В: СБНУНК, т. 21, 1905.
- Милетич 1912:** Милетич, Л. Павликянското наречие. – В: СБНУ, т. XXVI, 1912, 3-27.
- Лашкова 2001:** Лашкова, Л. Сърбо-хърватска граматика, С., 2001
- Лешиловская 1968:** Лешиловская И.И. Илиризм, Москва, 1968.
- Ляпунов 1924:** Ляпунов, Б. Родственныя связи словенцев с сербами и хорватами. – В: Јужнословенски филолог, IV, 1924, 29-43.
- Матанов 1975:** Матанов, Христо. Павликянското движение в балканските земи. – В: СУ „Св. Климент охридски“, Исторически факултет, студентски проучвания, т. 3/1975, 127-154.
- Мелик-Бахшян 1955:** Мелик-Бахшян, Ст. Т. Павликианское движение в Армении, Ереван, 1955.
- Мијатовић 1891:** Мијатовић, Чед. Један потомак Душановог Богдана. – В: Споменик Српска краљевска академија, X, 1891, 3-13.
- Милев 1914:** Милев, Н. И. Католишката пропаганда в България през 17 век, С., 1914.
- Минчева 1982:** Минчева, Ангелина. Езиковата ситуација в българските земи през XVIII в. и Паисиевата „История славеноболгарская“. – В: Paleobulgarica, VI, 1982, 4, 37-43.
- Минчева 1983:** Минчева, Ангелина. Ролята на традицијата при възникнувањето на новобългарскиот книжовен јазик. – В: Годишник на Софийскиот универзитет „Климент Охридски“, ФСФ, том 77,1, 1983, 75-123.
- Мирчев 1978:** Мирчев, Кирил. Историческа граматика на българскиот јазик, С., 1978 г.
- Мирчев 1952:** Мирчев, Кирил. Бележки върху гръцките заемки в јазикот на седмоградските българи. – В: Известия на Института за български јазик, кн. I, С., 1952, с. 231-238.
- Мирчева 2001:** Мирчева, Елка. Недамаскинови слова в новобългарските дамаскини од XVII в. В. Търново, 2001.
- Митринов 2003:** Митринов, Георги. За јужнородопските български говори по данни од Помашко-гръцкиот речник. – В: Сп. Родопи, 3, 2003, 51-56.
- Митринов 2006:** Митринов, Георги. Тодор Стойчев Струнчевски – сздателот на „Родопски речник“. – В: Родопи, 3-4, 2006, 55-60.
- Мичева 2015:** Мичева, Ваня. Картината на света в јазикот на новобългарските дамаскини, С., 2015.
- Младенов 1979:** Младенов, Стефан. История на българскиот јазик, С., 1979.

- Мурдаров 1979:** Мурдаров, Владко. Формиране на книжовноезикови норми. Според историята на съвременния български книжовен език. – В: Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век, С., 1979, 22-28.
- Неделчев 1988:** Неделчев, Нено. За прегласа $\grave{e} > \acute{e} > \grave{u}$ в северния павликянски говор. – В: Български език, 2, 1988, 124-127.
- Неделчев 1994:** Диалект на българите-католици, В. Търново, 1994.
- Нешев 1978:** Нешев, Георги. Културни прояви на българския народ XV-XVIII в. изд. Народна просвета, С., 1978.
- Нягулов 1999:** Нягулов, Б., Банатските българи, С., 1999
- Огицкий 1995:** Огицкий, Д. П. Православие и западное христианство. Учебное пособие для духовных семинарий и духовных училищ. Московская духовная академия, 1995.
- Динеков 1979:** Динеков, П. Българската литература през XVII век. - В: Похвала на старата българска литература. С., 1979, с.297-313;
- Павић 1970:** Павић, Милорад 1970. Историја српске књижевности барокног доба (XVII и XVIII век), Београд.
- Пенев 1976:** Пенев, Боян. История на новатабългарска литература. т. 1.София, 1976.
- Петканов 1979:** Петканов, Иван. Италиански лексикални елементи в български език. Помагало по българска лексикология, С, 1979 г.
- Петканова 1965:** Петканова-Тотева, Донка. Дамаскините в българската литература, С., 1965.
- Петканова 1997:** Петканова, Донка. Старобългарска литература IX-XVIII в., София, 1992.
- Попруженко 1905:** Попруженко, М. Абагаръ (Изъ исторія болгарскаго народа). – В: Известія отдѣленія русскаго языка и словесности императорской академіи наукъ
- Примов 1948:** *Примов, Борислав. Българи, гърци и латинци в Пловдив през 1204-1205 г. Ролята на богомилите. – В: Известия на българското историческо дружество, кн. XXII-XXIV, София*
- Пундев 1924:** Пундев, В. Сборникът „Абагар” от епископ Филип Станиславов. – Годишник на Народната библиотека в Пловдив за 1924 г- Пловдив, 1926, с. 289-337.
- Радева 1991:** Радева, Василка. Словообразуването в българския книжовен език. С. 1991.
- Радева 2015:** Радева, Д. Павликяни и павликянство в българските земи. Архетип и повторения XVII-XVII в., С., 2015.
- Радонић 1921:** Радонић, Јован. Римокатоличка црква у краљевини срба, хрвата и словенаца. Београд, 1921.

- Радонић 1921:** Радонић, Јован. Штампарије и школе римске курије у Италији и јужнословенским земљама у XVII веку. Белград, 1949.
- Радонић 1950:** Радонић, Јован. Римска курија и јужнословенске земље от XVI до XIX века. Београд, 1950.
- Райков 1966:** Райков, Б. Към въпроса за мястото на „Абагара” в старата българска литература. – Известия на Института за литература, 1966, кн. XVIII-XIX, с. 279-286.
- Райков 1979:** Райков, Б. Предговор към Абагар на Филип Станиславов. Рим, 1651. Фототипно издание. София: Народна просвета, 1979, с. 7-37.
- Райков 1985:** Райков, Божидар. Развой на българското кирилско писмо през Средновековието. – В: Славянска палеография и дипломатика, С., 2/1985.
- Ремнева 1993:** Ремнева, М. Л. Литературный язык донационального периода и его грамматическая норма. – в: Исследования по славянскому историческому языкознанию, Московского университета, 1993, с. 111-117.
- Русек 1987:** Русек, Йежи. Формиране на лексиката на съвременния български език. – В: Втори международен конгрес по българистика. Доклади – 2. История на българския език, С., 1987, 141-150
- Сандић 1866:** Сандић, Александар. Кратак извештај о стању расејаногa многобројногa илирскогa народа по цар и краљ наследничит земљама. Беч: Штампарија и издање јерменскогa манастира, 1866.
- Игов 2001:** Светлозар Игов, История на българската литература, С., 2001.
- Селимски 1974:** Селимски, Людвиг. Българската диалектна фонемна промяна $\text{è} > \text{ù}$. – В: В памет на проф. д-р Стойко Стойков. Езиковедски изследвания, София, 1974, 183-187.
- Селимски 1990:** Селимски, Людвиг. Прилагателните имена небесен и небески в българския език и в другите славянски езици - SlawSpr 20, 1990, с 43-51.
- Селимски 2004:** Селимски, Людвиг. Прилагателното небески в банатския говор и у българските католици не е архаизъм, а нововъведение. – В: Български език, 51/4, 2004, 59-63.
- Селимски 2017:** За няколко думи с неясна или спорна етимология. - В: Доклади от Международната юбилейна конференция на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 154-167, онлайн издание, 167-176.
- Симеонов 1968:** Симеонов, Б. Към въпроса за ранните латински заемки в старобългарски. – Славянска филология, т. 10, 1968, 121-131
- Синьорини 1992/1993:** Синьорини, Симонета. Проблема книжности и некнижности в языке России первой половины XVIII века. – In: Ricerche Slavistiche, Vol. XXXIX-XL, 1992-1993, 49-65.

Сотиров 1989: Сотиров, Ив. За създаването на Чипровци и проникването на католицизма в северозападна България. – В: Чипровци 1688-1988. Сборник, посветен на 300-годишнината от Чипровското въстание. С., 1989, 27-60.

Списаревска 1983: Списаревска, Й. Българската интелигенция през първите десетилетия на 17 век и Италия. – В: Проблеми на културата, 1983, 5, 80-90.

Списаревска 2004: Списаревска, Й. Българите католици. – В: История на българите. Т. II Късно средновековие и Възраждане, под. Ред. На чл. кор. На БАН проф. Георги Марков, С., 2004, 238-279.

Стаменов 2011: Стаменов, Максим. Съдбата на турцизмите в българския език и в българската култура, С., 2011.

Станимиров 1993: Станимиров, Св. Документи за католическа дейност в България през 17 век. Съст. Б. Примов, П. Сарийски, М. Йовков; ред. Св. Станимиров, С., 1993

Станимиров 1988: Станимиров, Свилен. Политическата дейност на българите католици през 30-те -70-те години на XVII в. Към историята на българската антиосманска съпротива, С., 1988.

Станков 1980: Станков, Валентин. Българското възраждане и формирането на новобългарския книжовен език. – В: Български език, 1, 1980, 6-15.

Станчев 1975: Станчев, Красимир. Поезията на българските павликяни. – В: Литературна мисъл, 1975, 1, с. 63-71.

Станчев 1981: Станчев, Красимир. Литературата на българите католици през XVII и XVIII век и преходът от Средновековие към Възраждане. – В: Литературна мисъл, кн. 3, София, 1981, 3-11.

Станчев 1988: Станчев, Красимир. Поезията на българите католици през XVIII-XIX век и въпросът за нейните образци. – В: България, Италия и балканите. Обществено-исторически и културно-естетически взаимоотношения XV-XX в., С., 1988, с. 155-159.

Станчев 1995: Станчев, Красимир. Отец Едуардо от Торино и българската павликянска книжнина. – В: Доклади от Петия Българо-италиански симпозиум, Пиза, 24-28 септ. 1990, 169-181.

Станчев 1998: Станчев, Красимир. Някои уточнения относно историогеографските съчинения на Петър Богдан Бакшич – *Paleobulgarica*, 22, 1998, № 2, 128-132.

Станчев 2011: Станчев, Красимир. Литературата на българите-католици: маргинална за изтока, периферна за запада, но индикатор за бъдещия модел на българското развитие. – В: Маргиналното в литературата, С., 2011, 192-207.

Старобългарска литература 2003: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник, Велико Търново, 2003.

Стойков 1947: Стойков, Стойко. Книжовен език и народни говори. – В: Език и литература, кн. 1/1947, стр. 37-41.

Стойков 1954: Стойков, Стойко. Българската правописна и графическа система. – В: Език и литература, кн. 1, 1954, стр. 117-126.

Стойков 1997: Стойков, Стойко. Българска диалектология, София, 1962.

Стойков 1967: Стойков, Стойко. Банатският говор, Трудове по българска диалектология, книга трета, София, 1967.

Стойков 1968: Стойков, Стойко. Лексиката на банатския говор, С., 1968 г.

Стоянов 1957: Стоянов, М. Българска възрожденска книжнина, т. I, С., 1957.

Стоянов, Кодов 1971: Стоянов, М., Хр. Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т. 4, С., 1971

Стоянов 1957-1958: Стоянов, Маньо. Българска павликянска история. – В: Известия на Държавна библиотека „В. Коларов“, 1957–1958.

Стоянова 2012: Стоянова, Елена. Графични системи и правописни принципи в сръбския и хърватския език, Благоевград 2012.

Такела 1894. Д. Е. Такела. Някогашните павликяни и сегашните католици в Пловдивско. – В: СБНУНК, 1894, т. 11.

Телбизов 1981: Телбизов Карол. Чипровската книжовна школа. Обзореи библиографски опис. – В: Литературна мисъл, 6, 1981, 121-138.

Телбизов 1984: Телбизов, К. Банатската българска книжнина (Обзореи библиографски очерк) – Литературна мисъл, 1984, 2, с. 127-142.

Телбизов 1979: Телбизов, К. Българската регионална художествена литература в Банат – Език и литература, 1979, кн. 4, с. 60-70.

Телбизов 1984: Телбизов, К. Българското просветно дело в Банат през 18 и 19 в. – Исторически преглед, 1984, кн. 1, с. 63-74.

Телбизов 1945: Телбизов, К. Общинското самоуправление на банатските български общини под австрийска и унгарска власт (правно-исторически аспекти), Варна, 1945.

Телбизов 1989: Телбизов, Карол. Кирило-методиевите традиции и трасилванските и банатските български католици (XVIII-XX в.) - В: Чипровци 1688-1988. Сборник, посветен на 300-годишнината от Чипровското въстание, С., 1989.

Тодоров 1962: Тодоров, Л. По някои въпроси на българския книжовен език. – В: Български език, кн. 5/1962, стр. 419-434.

Тодоров 1965: Тодоров, Л. По някои въпроси на българския литературен език от XIX век. – В: Български език и литература, 4, 1965, 22-27.

Тодорова 1992: Тодорова, Олга. О противоречиях межд православными и католиками в Болгарии в XVII веке. – В: Bulgarian Historical Review, бр. 3, С., 1992, с. 9-31.

Толстой 1988: Толстой, Н. И. История и структура славянских литературных языков. Москва, Наука, 1988.

Толстой 1995: Толстой, Н. И. Slavia Orthodoxa и Slavia Latina. Общее и различное в литературно-языковой ситуации (опыт предварительной оценки). – В: Ricerche Slavistiche, vol. XLII, 1995, 89-102.

Трайков 2000: Трайков, Веселин. Андрия Качич Миошич и Паисий Хилендарски. – В: Българи и хървати през вековете. Андрия Качич Миошич и българите, С., 2000.

Фьойе 1985: Фьойе, Жак. Зараждането на съвременния български език. – В: Език и литература, год. XL, 1985, кн. 4, 1-8.

Цибранска-Костова 2007: Цибранска-Костова, М. Етюди върху кирилската палеотипия XV-XVIII век, София, 2007.

Цибранска-Костова 2016: Цибранска-Костова, М. Абагарът на Филип Станиславов: от артефакта към езиковия ресурс –ZESZYTYCYRYLO-METODIĄSKIE – електронно научно списание на Института по славянски филологии UMCS. 2016, 5, 6–23. ISSN: 2449-8297

Цибранска-Костова, Абаджиева 2017: Цибранска-Костова, Марияна, Абаджиева, Магдалена. За лексиката с чужд произход в католическата книжнина от XVII–XVIII век /по материал на Абагара на Филип Станиславов и сборник НБКМ 778 на Петър Ковачев Царски/. – В: Известия на Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин”, кн. XXIX, с. 7 – 47.

Цойнска 1979: Цойнска, Ралица. Езикът на Йоаким Кърчовски и изграждането на новобългарския книжовен език през XIX в. – В: Изследвания из историята на българския книжовен език от миналия век, С., 1979, 106-116.

Цойнска 1990: Цойнска, Ралица. Към характеристиката на началния период в изграждането на съвременния български книжовен език. – В: Български език, кн. 1, 1990, 57-61.

Цонев 1894: Цонев, Беньо. Новобългарска писменост преди Паисия – В: Български преглед, Година I, Книга VIII, София, 1894.

Цонев 1923: Цонев, Б. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, том II, С., 1923 г.

Цонев 1912: Цонев, Б. От коя книжовна школа е излязъл Паисий Хилендарски. – В: Славянски глас, кн. V-VI, София, 1912, 165-174.

Чипровци 1688-1968. Материали от научната сесия по случай 280-годишнината на чипровското въстание. София, 1971.

Шишков 1965: Шишков, Ст. Градиво към географията на родопските говори. – В: Избрани произведения, Пловдив, 1965, 383-419.

Юзбашян 1956: Юзбашян, К. Тондракитское движение в Армении и павликиане. – В: Известия Академии наук Армянской ССР, № 9/1956, с. 31-44.

Янков 2003: Янков, Ангел. Календарни празници и обичаи на българите католици (края на XIX – средата на XX век). София, 2003.

Banac 1984: Banac, Ivo. Main Trends in the Croat Language Question. – in Riccardo Picchio and Harvey Goldblatt, eds., Aspects of the Slavic Language Question, vol. I, Church Slavonic – South Slavic – West Slavic (New Haveb, 1984), pp. 189-259.

Barac 1960: Barac, Antun. Hrvatska književnost. Knjiga 2, Zagreb, 1960.

Berlić 1850: Berlić, Ignaz Al. Grammatik der illirischen sprache, 1850.

Cento Meditazioni 1847: Cento Meditazioni di S. Bonaventura sulla vita di Gesu Cristo. – In: Biblioteca classica sacra o sia Raccolta di opere religiose di celebri autori edite ed inedite dal secolo XIV al XIX ordinata e pubblicata da Ottavio Gigli, Roma, 1847.

Coletti 2011: Vittorio Coletti, Storia della lingua italiana, Enciclopedia dell’Italiano, 2011.

Conybeare 1898: Conybeare, Fred. C. The Key of Truth. A manual of The Paulician Church of Armenia. Oxford, 1898.

Cronia 1952: Cronia, Arturo. Contributo alla grammatologia serbo-croata. – In: Ricerche Slavistiche, vol. I, 1952, 22-37.

Dell’Agata 1984: Dell’Agata Giuseppe. The Bulgarian Language Question from the Sixteenth to the Nineteenth Century. – In: Aspects of the Slavic language question, I, New Heaven, 1984.

Fancev 1934: Fancev, Frano. Vatikanski hrvatski molitvenik i dubrovački psaltir. Dva latinicom pisana spomenika hrvatske proze 14 i 15 vijeka, Zagreb, 1934.

Fermendžin 1887: E. Fermendžin (a cura di), Acta Bulgariae ecclesiastica ab anno 1565 usque ad annum 1799, Zagreb, 1887.

Fois 1994: Fois, Mario. Il contesto culturale-ecclesiastico della pubblicazione del Rituale Romano in lingua croata: Ritual Rimski, 1640. – In: Archivum historiae Pontificiae. 32/1994. 343 – 353.

Giannelli 1940: Giannelli, Ciro. Alcune aggiunte agli “Acta Bulgariae ecclesiastica” – In: Сборник в памет на проф. Петър Николов, С., 156-168

Goleniščev-Kutuzov 1973: Goleniščev-Kutuzov, Michail. Il Rinascimento italiano e le letterature slave dei secoli XV e XVI, Milano, 1973.

Graciotti 1967: Graciotti, Sante. Il problema della lingua letteraria nell’antica letteratura croata. – In: Ricerche Slavistiche, v. XV, 1967, 123-164.

- Graham 2015:** Graham, Florence. Turkish Loanwords in Seventeenth- and Eighteenth-Century Bosnian and Bulgarian Franciscan Texts. University of Oxford, 2015.
- Grammatica 1932:** D'Ovidio, F e W. Meyer-Lübke. Grammatica storica della lingua e dei dialetti italiani, Milano, 1932.
- Guilday 1921:** Guilday, Peter. The Sacred Congregation de Propaganda Fide (1622-1922). – In: The Catholic Historical Review, Vol. 6, No. 4 (Jan., 1921), pp. 478-494.
- Hamm 1963:** Hamm, Josip. Hrvatski tip crkvenoslavenskog jezika. In: Slovo, Zagreb, 13/1963, 43-71.
- Horvat 2004:** Horvat, Vladimir. Bartol Kašić – otac hrvatskoga jezika. 2 dopunjeno izdanje, Zagreb, 2004.
- Iovine 1984:** Iovine, Micaela S. The “Illyrian Language” and the Language Question among the Southern Slavs in the Seventeenth and Eighteenth Centuries. In: Aspects of the Slavic language question, V. I, Sch New Haven, 1984.
- Jerkov 1978:** Jerkov, J. Une fragment inedit de l'histoire de la Bulgarie du Petar Bogdan Bakschic. – EB, 1978, 1, p. 98-110; Idem, Bakschie, Parcevic et Stanislavov, formes et caracteres d'une litterature militante. – Ricerche Slavistiche 1977-1979, p. 157-179.
- Jerkov 1985.** Jerkov, J. Sulla sorte dei manoscritti dei Pauliciani bulgari. — “Europa Orientalis” 4 (1985): 29-37.
- Jerkov 1979.** Jerkov, J. Bakšić, Parčević et Stanislavov: Formes et caractères d'une literature militante. – In: Ricerche Slavistiche, vol. XXIV-XXVI, 157-178.
- Jerkov 2006:** Jerkov, Janja. Le relazioni delle visite apostoliche fra i Pauliciani bulgari del XVIII secolo – In: Ricerche Slavistiche. Nuova serie, vol. 4 (L), 2006, 85-205.
- Jerkov 2007.** Jerkov, J. Le relazioni delle visite apostoliche fra i Pauliciani bulgari del XVIII secolo. — “Ricerche slavistiche”, N.S. 5(2007), pp. 45-190.
- Lombard 1879:** Alexandre Lombard. Pauliciens Bulgares et bons-hommes en Orient et en occident, Paris, 1879.
- Maretić 1921:** Maretić, T. Gramatika hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb, 1921.
- Maretić 1889:** Maretić, Tomislav. Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima. Zagreb, 1889.
- Maretić 1899:** Maretić, T. Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika, Zagreb, 1899.
- Margulies 1926.** Margulies, A. Historische Grundlagen der südslavischen Sprachgliederung. – In: Archiv für slavische philologie, Berlin, 1926, 197-222.

Morabito 2001: Morabito, Rosanna. Tradizione e innovazione linguistica nella cultura serba del XVIII secolo, 2001

Matić 1953: Matić, T. Ocjene i prikazi (3a L. HADROVICS: Zur Geschichte der kroatischen Rechtschreibung im XVIII. Jahrhundert (Ostmitteleuropaische Bibliothek, JSfs 10, Budapest 1944;

Diels 1952. Diels, P. Aus der Geschichte der lateinischen Schrift bei den Sudslaven (Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos.-hist. Klasse, Jahrgang 1950, Heft 10, Miinchen 1951). - In: Slovo, 2/1952, 42-45.

Moguš 1995: Moguš, Milan. A history of the Croatian language: toward a common standart, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1995.

Murko 1927: Murko, M. Die Bedeutung der reformation und gegenreformation für das geistige leben der südslaven. Česká grafická unie, 1927.

Garosian 1967. Garosian, Nina G. The Paulician Hersy. Paris,1967.

Parčić 1873: Parčić, Carlo. Grammatica della lingua slava (illirica), 1873.

Rocchi 1990: Rocchi, Luciano. Latinismi e romanismi antichi nelle lingue slave meridionali,1990.

Safarik 1826. Safarik, Pavel, J. Geschichte der Slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten,1826.

Schenker 1995: Schenker, Alexander. The Dawn of Slavic. An Introduction to Slavic Philology, Yale University Press, New Heaven and London.

Schramm 2007: Schramm, Gottfried. Slawisch im Gottesdienst. Kirchenwortschatz und neue Schriftsprachen auf dem Weg zu einem christlichen Südosteuropa. R. Oldenbourg Verlag München, 2007.

Šetka 1940: Šetka, Jeronim. Hrvatska kršćanska terminologija. Šibenik, 1940.

Sofranov 1985: Sofranov, Ivan. La Bulgaria negli scritti dei missionary passionisti fino al 1841. Roma, 1985.

Srpskohrvatski Jezik.- In Narodna ebciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka, Zagreb, 1929, 413-429.

Storia d'Italia, dal 1779 al 1814, lib 24, tom 6, p. 117.

Stantchev 2011: Stantchev, Krassimir. I francescani e il cattolocesimo in Bulgaria fino al secolo XIX. – In: I francescani nella storia dei popoli balcanici nell’VIII centenario della fondazione dell ordine, Venezia, 2011, 201-267.

Toth 2003: Toth, G. Between islama and catholicism: bosnian franciscanm issionaries in turkish hungary, 1584-1716. – In: The Catholic Historical Review, 2003, Vol. 89, No. 3, 409- 433.

Mate 1932: Tentor, Mate. Latinsko i slavensko pismo. Zagreb, 1932.

Uspenskij 1990: Uspenskij, Boris. Lo scisma dei vecchi credenti e il conflitto culturale del XVII secolo. – In: Ricerche slavistiche, XXXVII, 1990, 423-458

Vasic 1925: Pavlicani u Balgarskoj XVIII veka i religija vegetacionog demona na Balkanskom poluostrovu, Prilozi za knjizevnost, jezik, istoriju i folklor 5 (1925): 191-204.

Walczak-Mikołajczakowa 2004: Walczak-Mikołajczakowa, Mariola. Piśmiennictwo katolickie w Bułgarii, Poznan, 2004.

Zeman, 2013: Zeman, Mirna. Reise zu den “Illyriern”. Kroatien-Stereotype in der deutschsprachigen Reiseliteratur und Statistik (1740-1809). München, 2013.

Zelic-Bucan 2000. Zelic-Bucan, Benedikta. Bosančica ili hrvatska cirilica u srednjoj dalmaciji. Split, 2000.

Zürcher 1993: Zürcher, Erik J. Turkey. A modern History, London, 1993.

РЕЧНИЦИ И АРХИВИ

ERHSJ – Skok, Peter. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb, 1971.

EWSS – Miklosich, Franz. Etymologisches Worterbuch der Slavischen Sprachen, Wien, 1886.

GDI – I Grandi Dizionari Italiano. Milano, 2005

REW – Russisches etymologisches wörterbuch

RHE – Rječnik hrvatskoga jezika, Vladimir Anić, Zagreb 1996

VEDLI - <http://www.etimo.it/> - Vocabolario Etimologico della Lingua Italiana di Ottorino Pianigiani.

АБДА – Архив на Българския диалектен атлас към Института за български език „Проф. Любомир Андрейчин”.

БЕР – Български етимологичен речник.

БТР – Български тълковен речник, С., 1976.

ЕР - Енциклопедичен речник 1993.

РИКСС – Рјечник из књижевних старина српских. Белград, 1863 г.

РБЕ – Речник на българския език, Н. Геров, С., 1975.

РКБЕНО – Речник на книжовния български език на народна основа от XVII век (върху текст на Тихонравовия дамаскин), С., 2012.

РРОДД – Речник на редки, остарели и диалектни думи в литературата ни от XIX и XX век, С., 1998.

СР – Старобългарски речник, София, 1999 г.

ССЯ – Словарь старославянского языка, издательство Санкт-Петербургского университета, 2006.